

OSMANLI DÖNEMİ ARAP EDEBİYATI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Kenan DEMİRAYAK*

Öz: Arap Edebiyatında Osmanlı dönemi, 9. Osmanlı padişahı, 88. İslam ve ilk Osmanlı halifesi Yavuz Sultan Selim'in (1470-1520) 1516 yılında Suriye'ye, 1517 yılında da Mısır'a girişi ile başlar ve 1802 yılında Fransızların Mısır'dan çıkarılmasını müteakip Mehmet Ali Paşa'nın 1805 yılında Bâbiâli tarafından Mısır Valisi olarak ta-nınması, devamında da Mısır'da hâkimiyetini kurmasıyla birlikte sona erer. Arap Edebiyatında Osmanlı Dönemi denilince daha çok Mısır, Lübnan ve Suriye bölgesi dahilinde kaleme alınan Arap Edebiyatı anlaşılır. Bu çalışmada oryantalist ve Arap entelektüelinin Osmanlı Dönemindeki Arap Edebiyatının başlangıç ve bitiş tarihleri ile bu dönemin edebî hayatına bakış açıları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Dönemi, Arap Edebiyatı, Mısır.

A REMARKS ON ARABIC LITERATURE DURING OTTOMAN RULE

Abstract: The Ottoman Period in Arabic Literature starts with the conquest of Syria in 1516 and Egypt in 1517 by Yavuz Sultan Selim (1470-1520), the 9th Ottoman ruler, 88th Caliphate of Islam and 1st Ottoman Caliphate, and ends with the appointment of Mehmet Ali Pasha as the governor of Egypt by the Ottoman government in 1805, following the expulsion of the French from Egypt in 1802, and his establishment of his sovereignty soon after this appointment. As far as the Ottoman Period in Arabic Literature is concerned, it is mainly the Arabic literature produced in Egypt, Lebanon and Syria that must be focused on. This study is intended to evaluate the views of Orientalist and Arabian intellectuals about the beginning and end of Arabic literature under Ottoman rule and provide their own image of the mentioned period.

Keywords: Ottoman Period, Arabic Literature, Egypt.

* Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Eğitim Fakültesi (kdemirayak@agri.edu.tr).

GİRİŞ

1461 yılına kadar Memluklarla Osmanlı Devleti arasında yakın ilişkiler hüküm sürerken 1461 yılından itibaren etki alanları yönünden gerginleşen ilişkiler, 1468 yılında Sultan Kayıtbay zamanında açık rekabete dönüşüp iki taraf arasında 1485-1490 yılları boyunca Çukurova’da yapılan savaşlara neden olur.

Osmanlı Sultanı I. Selim Han’ın, Ortadoğu’da hâkimiyetini genişletmesi; Suriye, Lübnan, Filistin, Arap Yarımadası, Mısır ve Kuzey Afrika’nın doğusuna hâkim Memlûklı Sultanı Kansuh el-Gûrî’yi harekete geçirip, tedbir almaya sevk eder. 40.000 kişilik bir kuvvetle Safevîler üzerine gönderilen Sinan Paşa’nın, Diyarbakır’a giderken, Fırat’ı geçmek için Memlûklar’dan izin isteyip de iznin verilmemesi ve Kansuh el-Gûrî’nin 50.000 kişilik bir kuvvetle Halep’e gelmesi savaş sebebi sayılır ve devrin âlimlerinden Zenbilli Ali Cemâli Efendi’nin fetvasıyla sefere çıkılır.

24 Ağustos 1516’da Halep şehrinin kuzeyinde yer alan Mercidabık’ta Osmanlı ordusu ile Memluk ordusu arasında muharebe gerçekleşir, sabahtan öğleye kadar süren bu savaşı Osmanlılar kazanır ve böylece muharebenin sonucunda Suriye, Lübnan ve Filistin Osmanlı topraklarına katılır. Kuzey Suriye bütünüyle zapt edilir.

Mercidabık Muharebesi’nden sonra Memlûk Sultanlığı’nın başına geçen Tumanbay, Osmanlı hâkimiyetini kabul etmediği gibi, barış teklifi için gelen Osmanlı elçisini de öldürtür. Yavuz, ordusuyla birlikte Sina Çölü’nü 13 gün içinde (3 Ocak-16 Ocak) geçerek, Ridaniye’de Memlûk Ordusu ile karşılaşır. 22 Ocak 1517’de Osmanlı ordusu Ridaniye Zaferini kazanır. 4 Şubat 1517’de Yavuz törenle Kahire’ye girer ve “Yusuf Nebi Tahtı”na oturur. Tumanbay, 13 Nisan 1517’de Kahire kale kapısında asılarak idam edilir.

Bu zaferle birlikte Memlûk Sultanlığı yıkılır, Osmanlı Devleti Suriye bölgesinden sonra Mısır’a hakim olur ve Halifelik Osmanlılara geçip, Osmanlı Devleti, Doğu Akdeniz’in ve Baharat yolunun tek hakimi durumuna yükselerek, Kızıldeniz ve Hint Okyanusuna açılır.

Mısır’ın Osmanlı yönetimi altına girmesinden sonra Mekke ve Medineyi içine alan Hicaz bölgesi de kendiliğinden Osmanlı İmparatorluğunun eyaletlerinden biri haline gelmiştir.

Kahire, Osmanlı Devleti’nin İstanbul’dan sonra ikinci büyük şehri haline gelir. Müslümanlar tarafından fethiyle, İslam’ın önemli siyasi, fikrî ve dinî inkişaf

merkezlerinden biri haline gelen Mısır, 1798’de Fransızların bölgeyi istilası ile başlayan gelişmelerle yeni bir döneme girer. Ancak bölgeye Kavalalı Mehmet Ali Paşa idaresinde bir kuvvet gönderilir; 1802’de Fransızların Mısır’dan ayrılması ile Mısır’da Mehmet Ali Paşa’nın valiliğinde yeni bir süreç başlar.

Hilafete başkaldırarak Mısır’da yarı bağımsız bir yönetim oluşturan Mehmet Ali Paşa’dan sonra da, onun ailesinden gelen şahıslar vali sıfatıyla, ancak Bâbiâli’den kopuk bir şekilde Mısır’ı yönetmeye devam eder. Mehmet Ali Paşa ile başlayan süreç aslında Osmanlı’nın Mısır üzerindeki hakimiyetinin fiilen sona ermesi anlamını taşır.¹

Lozan’ın 17. Maddesine göre Türkiye’nin Mısır ve Sudan üzerindeki bütün hak ve dayanaklarından feragatinin hükmü 5 Kasım 1914 tarihinden geçerlidir.

Suriye’nin fethinden sonra buraya Canberdî Gazalî vali olarak atanır, Bilâdu’ş-Şâm olarak adlandırılan Suriye Şam, Halep, Trablusşam ve Sayda olmak üzere dört eyalete ayrılır. Osmanlı devleti, bölgede merkezi denetimi sağlamakla beraber yerel topluluklara belirli ölçüde özerklik tanıyan askeri nitelikte feodal bir sistem kurar. İmparatorluğun gönderdiği Türk valiler, önemli şehirler ile bunların çevresini yönetmekle yetinmişler, geriye kalan kısım ise, Memlukler döneminden beri nüfuzları artmış olan eski ikta sahipleri, yani bedevi, Dürzî ve Nusayrî emirlerinin elinde kalmıştır. Öte yandan merkezden atanan bazı üst yöneticiler dışında yönetimde Arap din adamları da yer alır.

Suriye’yi merkeze çok güçlü bağlarla bağlamaya çalışan Osmanlı yönetiminin çabaları, bölgenin coğrafi yapısı nedeniyle bazı yerlerinde yine de başarısız kalır, böylece eyalet başkentleri dışındaki kimi bölgelerde, en fazla da ulaşımın zor olduğu dağlarda ve büyük bir ordu sokmanın imkânsız bulunduğu çöllerin uzak kısımlarında birbirinden ayrı ve imparatorluk merkezinden uzakta bir takım özerk güç odakları hayatiyetini sürdürür.

Osmanlı’nın bölgeye hükmettiği dönemde, büyük ölçüde barışık ve istikrarlı bir dönem yaşayan Suriye, tarihinde ilk kez Mısır egemenliği altında (1831-1840) merkezi bir yönetime sahip olur, Mehmet Ali Paşa’nın oğlu İbrâhîm Paşa komutasındaki Mısır egemenliği sona erince Suriye toplumu Osmanlı egemenliğine tekrar geçer.

¹ Geniş bilgi için bkz. Seyyid Muhammed es-Seyyid, “Mısır (Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, XXIX, 563-569.

1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanının ardından Suriye’de Arap milliyetçiliğine dayalı bir muhalefetin gelişmesine zemin oluşur.

1915 Suveys hareketinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Gazze hattında savunmaya geçen, İngilizlerin baskısı üzerine Yafa’nın kuzeyinde Ürdün’e kadar uzanan bir hatta çekilen Osmanlı ordusu Kasım 1917’de de Filistinden tamamen çekilmek zorunda kalır. İngilizler Ürdün’de bulunan Şerif Hüseyin’in oğlu Emir Faysal’ı Şam’a davet ederek idareyi geçici olarak ona devreder. Böylece Suriye üzerindeki Osmanlı hakimiyeti 1 Ekim 1918’de sona erer. 31 Ekim 1918’de yapılan Mondros mütarekesinden bir hafta sonra Türk ordusunun Toros geçitlerine çekilmesiyle de Suriye tamamen boşaltılır.²

Lübnan 1516 yılında Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı hâkimiyetine girer. Osmanlılar dönemindeki Lübnan’da özellikle Durzî aileler egemen ve güçlü olur.

Lübnan, Emirler Dönemi adı verilen dönem içerisinde 1516–1697 yılları arasında Dürzi Maan ailesi, 1697–1841 yılları arasında ise Dürzi Şihabların idaresiyle yönetilir.

18. yy’a gelindiğinde Lübnan’da Dürzî ailesindeki iç çekişmeler had safhaya ulaşır. Durzî ailelerden Şihab ve Abdullam aileleri ilk olarak kendi içlerinde kopmalar yaşar, daha sonra bu ailelerden bir kısmı din değiştirerek Hıristiyanlığı benimser. Canpolat ailesi ile diğer Dürzî ailelerin bünyesinde toplandığı “Yazbaki Grubu” arasında başlayan güç mücadelesi geleneksel Dürzî egemenliğine son verir.

Lübnan da, Suriye gibi, 1831–1840 yılları arasında Kavalalı Mehmet Ali Paşa idaresinde Mısır ordusunun işgaline tanık olur. Osmanlı 1839’da İbrahim Paşa’yı alt etmek için Suriye’ye bir ordu gönderir. Ancak İbrahim Paşa savaşı bir kez daha kazanır. Osmanlı İmparatorluğu, İngiliz ve Avusturya kuvvetlerinden oluşan sekiz bin beş yüz askerlik bir deniz filosuyla Beyrut açıklarına gelir. Beyrut top ateşine tutularak şehrin kuzeyinden şehre çıkartma yapılır. Böylece İbrahim Paşa’nın kısa süren zaferi mecburi bir geri çekilmeyle son bulur.³

Lübnan 1842-1860 yılları arasında Kuzeyde Marunîlerin, güneyde ise Dürzîlerin yönetiminde iki kaymakamlığın kurulmasına ve Marunîlerle Dürzîler arasında siyasi ve iktisadi mücadelelere tanıklık eder.

² Geniş bilgi için bkz. Buzpınar, “Suriye (Tarih/Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, XXXVII, 550-555.

³ Acar, *Lübnan Bunahımı ve Filistin Sorunu*, Ankara, 1989, s.10-12.

1861-1920 yılları arasında ise Lübnan Dağı Protokolü ile Marunî idaresine ve mezhep temsiline dayalı “Mutasarrıflık” sistemine geçer.

1918’e gelindiğinde Lübnan’daki Osmanlı idaresi tamamıyla sona erer ve Lübnan’da Fransız işgali başlar.⁴

1. Arap Edebiyatında Osmanlı Döneminin Sınırlarının Belirlenme Sorunu

Arap edebiyatı tarihi ile ilgili olarak kaleme alınan eserlerdeki temel sorunlardan birisi Arap edebiyatının geçirdiği devrelerin zaman dilimlerinin tespiti ve bu devrelerin adlandırılmasıdır. Bu devreler için yazarlar ve eleştirmenlerce “ed-Devr”, “el-‘Asr”, “el-‘Ahd” gibi terimler kullanılır. Abbasiler döneminin sonlarına, diğer bir ifadeyle Bağdat’ın 656/1258 yılında Moğolların eline geçtiği döneme kadar Arap edebiyatının geçirdiği devrelerin tanımı ve bu devrelerin zaman dilimlerinin belirlenmesinde bir tereddüt ve farklı görüş bulunmazken, bu dönemden itibaren, Arap edebiyatının günümüze kadar gelen zaman diliminde geçirdiği devrelerin adlandırılmasında ve bu devrelerin zaman dilimlerinin belirlenmesinde oldukça farklı görüş ve ifadeler vardır. Gerçekte bu dönemlerin adlandırılmasında tarihi ve siyasi olayların büyük bir etkisi vardır ve genel olarak tarihi bir başlangıç aynı zamanda söz konusu dönemin edebiyatı için de bir başlangıç olarak kabul edilmiştir. Buna bağlı olarak, Arap edebiyatının Osmanlılar dönemini içine alan zaman dilimi de, her yazar ve araştırmacıya göre değişmekte olup, bu hususta farklı görüş ve değerlendirmeler öne sürülmüştür.

Arap edebiyatının, Bağdat’ın Moğolların eline geçmesinden sonra Arap-İslam imparatorluğunun parçalanmasını müteakip yaşanan devletçikler ya da emirlikler döneminde, h. X. Yüzyıla kadar Osmanlı devletinin kuruluşundan ve gelişmesinden etkilenmediği bilinmektedir. Çünkü bir yandan Osmanlı Devleti yaklaşık 2,5 asır boyunca Arap ülkelerinin sınırlarından uzak kalmış, bir yandan da kendi sınırları içerisinde edebi faaliyetler, kuruluş ve fetihler dönemi olması nedeniyle, zayıf kalmıştır. Bu dönem zarfında Arap topraklarının büyük bir kısmı Kahire’yi kendilerine başkent edinen ve dönemleri edebiyat tarihçilerince “Memlukler Dönemi” olarak adlandırılan Memluklerin denetimi (648-922/1250-1516) altında kalmıştır.

Bilindiği gibi 922/1516 yılında Osmanlı ordusu Halep’in kuzeyinde yer alan Mercidâbık savaşında Memluklere galip gelir ve ertesi yıl da Memluklerin

⁴ Buzpınar, “Lübnan (Kültür ve Medeniyet/Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, XXVII, 248-254.

başkenti Kahire düşer. Böylece Arap ülkelerinin büyük bir çoğunluğu Osmanlı devletinin bir parçası haline gelir. Bu nedenle 922/1516 yılı, henüz birçok Arap başkentinin Osmanlı idaresi altına girmemiş olmasına ve bağımsız bir hayat sürmesine rağmen, birçok Arap edebiyatı tarihçisi tarafından Arap edebiyatında Osmanlı döneminin başlangıç tarihi olarak kabul edilir.

Bu dönemin bir edebî dönem olarak tanınması ve başlangıç ve bitiş tarihleri ile bu dönemde ortaya konulan edebî ürünlerin değerlendirilmesi hususunda öne sürülen görüşlere gelince; bu dönemin bir edebî dönem olarak tanınması hususunu birkaç başlık altında incelemek mümkündür:

1- *Osmanlı dönemini tamamen görmezden gelerek, bu dönemde ortaya konulan eserleri bu dönemi takip eden ve “el-Asru’l-hadis” adı verilen dönem içinde değerlendiren görüş:* İlginçtir ki, üç buçuk asır Arap ve İslam ülkelerini kendi yönetiminde tutan bir devlet, bazı yazar ve düşünürlerce yok sayılmakta ve yine ilginçtir ki bu görüş çağdaş bazı Arap araştırmacıları Arap edebiyatının devrelerini inceleme esnasında etkilemeye devam etmektedir. Bu görüş Osmanlı dönemini hiçbir şekilde nazar-ı itibara almamaktadır. Tabiri caizse bu dönem bu araştırmacılara göre “keen lem yekun: Sanki hiç olmamış gibi”dir. Bu görüşün en önemli temsilcileri arasında, bu dönemde kültürel ve edebî yaratıcılığın zayıfladığını ileri süren Fransız oryantalist Régis Blachère (öl. 1973) bulunmaktadır. Bağdat’ın Moğollarca işgal edildiği 1258 yılı ile Napolyon’un Mısır’a çıktığı 1798 yılı arasında geçen dönemi “Takip Eden Abbasiler Dönemi” olarak adlandıran ve Osmanlılar dönemini Abbasiler döneminin bir devamı olarak gösteren Blachère bu görüşünü desteklemeye çalışırken, H. IX/M.XV. yüzyılın sonlarından itibaren, fasih Arapça ile yazılan eserlerdeki canlılığı destekleyecek unsurların yok olduğunu, böylece insanlık kültürünün sayfalarından birinin dürülüp kapatıldığını, Arap edebiyatının ancak nahda adı verilen ve kalkınma döneminin başlangıcı sayılan M. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren canlanmaya başladığını ifade eder.⁵

Régis Blachère’in bu taksimi yaparken, 182 sayfalık *Arabic Literature An Introduction* adlı eserinde 1517-1800 yılları arasındaki zaman diliminde yaşayan Arap Edebiyatı için sadece 3 sayfa ayıran Hamilton A. R. Gibb (öl. 1971)’den⁶

⁵ Blachère, *Târîhu’l-edebî’l-‘arabî, (Historie de la Litterature Arabe)*, trc. İbrâhîm el-Kilânî, Dımaşk, 1404/1984, s. 14.

⁶ Gibb, *Arabic Literature An Introduction*, Oxford University Press, London, 1963, s. 155-158.

etkilendiği ortadadır ve zaten kendisi de bunu eserinde dile getirerek eserindeki bu sınıflandırmada Gibb'in önemli rolü olduğunu ifade eder.⁷

Bununla birlikte bu görüş, *La Litterature Arabe* adlı eserinde 1258 yılından sonraki dönem edebiyatını “derin uykudaki edebiyat” ifadesiyle niteleyen Fransız oryantalist André Miquel başta olmak üzere, birçok Arap ve batılı edebiyat tarihi araştırmacısını etkilediği anlaşılmaktadır. Belirtmek gerekir ki, André Miquel tarafından kullanılan ifade birçok Arap araştırmacı tarafından da benzer şekillerde tekrar edilmektedir.

2- *Osmanlı döneminin, geçmiş dönemlerin de bir kısmını içine alan geniş bir zaman diliminin bir parçası olduğunu öngören görüş*: Bu görüşe göre Osmanlı döneminin başlangıç ve bitiş tarihleri kesin olarak belli olmayıp, kendisinden önceki ve sonraki dönemlerin içinde mütalaa edilir. Diğer bir ifadeyle Osmanlı Dönemi, müstakil bir dönem olmak yerine, Arap edebiyatının uzun bir devresinin içinde bir zaman dilimini teşkil eder ve bağımsız olarak değerlendirilmez.

Bu görüşün en önemli temsilcilerinden biri İtalyan doğubilimci Carlo Alfonso Nallino (öl. 1938) olup, Osmanlı dönemi için ayrı bir zaman dilimi ayırmak yerine Nallino, Abbasiler döneminin sona erdiği 656/1258 yılı ile Muhammed Ali Paşa'nın Mısır'da hâkimiyetini ilan ettiği 1220/1805 yılı arasında geçen zamanı “İnhitat =Çöküş Dönemi” olarak adlandırır ve Osmanlı dönemini de bu dönem içinde mütalaa eder. Nallino'ya göre Memlukler ve Osmanlılar dönemi birlikte değerlendirilip, bu dönem Arap edebiyatının çöküş dönemini temsil etmektedir.⁸

Bu görüşten etkilenen araştırmacılardan birisi, Nallino'nun Kahire Üniversitesindeki hocalığı esnasında öğrencilerine Arap Edebiyatı ile ilgili olarak okuttuğu ders notlarının, kızı Maria Nallino tarafından *Raccolta di scritti editi ed inediti* adı altında İtalyanca olarak düzenlenmiş şeklini *La Littérature Arabe* (Paris, 1950) adıyla Fransızcaya çeviren Fransız doğu bilimci Charles Pellat (öl. 1992) olup, Pellat da yazmış olduğu *Langue et Littérature Arabes* (Târîhu'l-luğa ve'l-âdâbi'l-'arabiyye) adlı eserinde Nallino'nun görüşünü benimseyerek, 1258-1800 yılları arasındaki devreyi “Arap Edebiyatının Karanlık Çağları” olarak tanımlar.⁹

⁷ Blachère, a.g.e., s. 14.

⁸ Nallino, *Târîhu'l-âdâbi'l-'arabiyye*, Kahire, 1970, s. 59.

⁹ Pellat, *Târîhu'l-luğa ve'l-âdâbi'l-'arabiyye* (*Langue et Littérature Arabes*), trc. Refik b. Vennâs-Sâlih Hayzem-et-Tayyib el-'Aşşâs, Beyrut, 1997. s. 211.

Yine Fransız doğu bilimci Clément Huart (öl. 1926), *Littérature Arabe* adlı eserinde Bağdat'ın düşüş tarihi olan 1258 ile XVII. Yüzyıl sonlarına kadar geçen devreyi bir bütün olarak ele almaktadır.¹⁰

Arap yazarlardan ise bu görüşü benimseyenler arasında Ahmed el-İskenderî ile Mustafa 'Inânî,¹¹ Ahmed Hasan ez-Zeyyât (öl. 1968),¹² Ahmed el-Hâşimî (öl. 1943),¹³ Nedîm 'Adiyy (öl. 1991)¹⁴, Şevkî Dayf (öl. 2005),¹⁵ Bekrî Şeyh Emîn,¹⁶ İbrâhîm el-Kilânî,¹⁷ Hannâ el-Fâhûrî¹⁸ ve Omer ed-Dekkâk'ı¹⁹ saymak mümkündür.

3- *Osmanlı döneminin, geçmiş dönemlerin de bir kısmını içine alan geniş bir zaman diliminin bir parçası olduğunu öngörmekle birlikte, bu dönemi bağımsız bir bölüm olarak değerlendiren görüş*: Bu görüşü benimseyen araştırmacılar, eserlerinde Osmanlı dönemini bu dönemden önceki dönemlerle birlikte değerlendirmekle, yani Osmanlı dönemini Memlukler dönemi veya Zengîler ve Eyyubiler gibi başka dönemlerle zikretmekle birlikte, eserlerinde Osmanlı dönemi için, çok hacimli olmasa da, ayrı bir bölüm tahsis ederek incelemeyi tercih etmişlerdir.

Bu döneme Memlukleri de dahil eden ve bu dönemi 1798 yılında bitiren, ancak her iki dönemi ayrı bölümler halinde değerlendiren Ahmed Emîn (öl. 1954),²⁰ Omer Mûsâ Bâşâ,²¹ Na'îm el-Hımsî,²² Cevdet er-Rikâbî,²³ Hâlid İbrâhîm Yûsuf,²⁴

¹⁰ Clément Huart, *Arab ve İslam Edebiyatı Tarihi (Littérature Arabe)*, trc. Cemal Sezgin, Ankara, 1971, s. 312 vd.

¹¹ Ahmed el-İskenderî-Mustafa 'Inânî, *el-Vasît fi'l-edebi'l-'arabî ve târîhih*, Kahire, 1335/1916, s. 290.

¹² ez-Zeyyât, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî*, Beyrut, 1430/2009, s. 5.

¹³ Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-edeb fi edebiyâti ve inşâi luğati'l-'arab*, Beyrut, 1429/2008, s. 393.

¹⁴ Nedîm 'Adiyy, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî*, Dımaşk, 1950, s. 359.

¹⁵ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî-'Asru'd-duvel ve'l-İmârât, (el-Cezîratu'l-arabiyye-el-'Irâk-İrân)*, Kahire, 1980, s. 5; a. Mlf, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî-'Asru'd-duvel ve'l-İmârât, (eş-Şâm)*, Kahire, 1990, s. 5; a. Mlf, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî-'Asru'd-duvel ve'l-İmârât, (Mısır)*, Kahire, 1990, s. 5.

¹⁶ Bekrî Şeyh Emîn, *Mutâla'ât fi'ş-ri'l-memlûkî ve'l-Osmânî*, Beyrut, 1400/1980, s. 305.

¹⁷ İbrâhîm el-Kilânî, *el-Vecîz fi'l-edebi'l-'arabî*, Dımaşk, 1942, s. 135.

¹⁸ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi târîhu'l-edebi'l-'arabî (el-Edebu'l-kadîm)*, Beyrut, 1986, s. 1024; a. Mlf, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî*, Beyrut, tsz., s. 857; a. Mlf, *el-Mûcezz fi'l-edebi'l-'arabî ve târîhih*, I-IV, Beyrut, 1411/1991, III, 383.

¹⁹ Omer ed-Dekkâk, *Mevâkibu'l-edebi'l-'arabî*, Dımaşk, 1988, s. 179.

²⁰ Ahmed Emîn, *el-Mufassal fi târîhi'l-edebi'l-'arabî*, I-II, Kahire, 1934, II, 153.

²¹ Omer Mûsâ Bâşâ, *Muhâdarât fi'l-edebi'l-memlûkî ve'l-Osmânî*, Dımaşk, 1979, s. 9.

²² Na'îm el-Hımsî, *er-Râid fi'l-edebi'l-'arabî*, Dımaşk, 1979, s. 565.

²³ Cevdet er-Rikâbî, *el-Edebu'l-'arabî mine'l-inhidâr ila'l-izdihâr*, Dımaşk, 1427/2006, s. 7.

²⁴ Hâlid İbrâhîm Yûsuf, *el-İnhitât, mefhûm ve vâkı'*, Beyrut, 1992, s. 13.

Kusayy el-Huseyn,²⁵ Cihangîr Emîrî²⁶ eserlerini bu doğrultuda telif eden araştırmacılar arasında sayabileceğimiz isimlerdir.

4- *Osmanlı dönemini Arap Edebiyatının diğer dönemlerinden ayıran, kendine has özelliklere sahip, bağımsız bir dönemi olarak değerlendiren görüş*: Bu görüşe göre Osmanlı dönemi Yavuz Sultan Selim'in 1516 ya da 1517 yılında Halep'ten Kahire'ye kadar ulaştığı seferi ile başlar ve 1798 yılında Napolyon'un Mısır'a çıkışına kadar devam eder.

Corcî Zeydân'ın (öl. 1914) *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'arabiyye* adlı eseri, Arap edebiyatını dönemlere göre inceleyen ve Osmanlı dönemini bağımsız bir edebî dönem olarak değerlendiren hemen hemen ilk eser olarak kabul edilir. Bu eserde Zeydân, Osmanlı dönemini 923/1517 yılı ile başlatıp Napolyonun Mısır'a geldiği 1213/1798 yılı ile bitirir.²⁷

Alman doğu bilimci Carl Brockelmann (öl. 1956) Osmanlı dönemini diğer dönemlerden bağımsız bir edebî dönem olarak değerlendirip Abbasilerin kuruluş yılı olan 132/750 ile *el-'Asru'l-hadîs* olarak adlandırılan ve XIX. Yüzyıl ortalarında başlayan döneme kadar devam eden zaman diliminde ortaya konulan edebî eserleri "*Arap diliyle yazılmış İslami edebiyat*" olarak niteleyen ilk kişi olarak kabul edilmektedir. Brockelmann, eserlerini "Arap diliyle yazılmış İslami edebiyat" olarak adlandırdığı zaman dilimini de başlıca beş edebî döneme ayırır ve bu dönemlerin dördüncüsü 1517 yılında başlayıp 1798 yılında biter.²⁸

Omer Ferrûh'un da, Arap edebiyatı tarihi alanında telif ettiği eserin üçüncü cildine "*min matla'ı'l-karni'l-hâmis el-hicrî ila'l-fethi'l-Osmânî, 400-923/1009-1517*" başlığını koymuş olması, onun Osmanlı dönemini bağımsız bir edebî dönem olarak değerlendirdiğini gösteriyor.²⁹ Öte yandan Omer Ferrûh, başka bir eserinde de Osmanlı dönemini değerlendirirken "Osmanlı dönemi İslam inançlı, Arap kültürlü bir dönemdir" der.³⁰

²⁵ Kusayy el-Huseyn, *el-Edebu'l-'arabî fi'l-'asreyni'l-memlûkî ve'l-Osmânî*, Trablus-Lübnan, 1426/2006, s. 9, 135.

²⁶ Cihangîr Emîrî, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî fi'l-'asreyni'l-memlûkî ve'l-Osmânî*, Tahran, 1428/2008, s. 29, 185.

²⁷ Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'arabiyye*, I-IV, nşr. Şevkî Dayf, Kahire, tsz., III, 289.

²⁸ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî (Geschichte der Arabischen Literatur)*, trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî-Omer Sâbir 'Abdulcelîl, I-X, Kahire, 1995, I, 38.

²⁹ Omer Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî*, I-VI, Beyrut, 1965-1983, III, 5.

³⁰ Omer Ferrûh, *Me'âlimu'l-edebi'l-'arabî fi'l-'asri'l-hadîs*, I-II, Beyrut, 1986, I, 17.

1979 yılında yayınladığı *Muhâdarât fi'l-edebi'l-memlûkî ve'l-Osmânî* adlı eserinde Memluklular dönemi ile Osmanlı dönemini bir dönem olarak ele alan, ancak aynı eserin 1982 yılında yapılan ikinci baskısında eserini iki bölüme ayırıp kitabına da *el-Edebu'l-'arabî fi'l-'asri'l-memlûkî ve'l-'asri'l-Osmânî* adını koyan Omer Mûsâ Bâşâ, bu iki dönemin birbirinden ayrı ve bağımsız olarak incelenmesine karar vererek, 1989 yılında *Târîhu'l-edebi'l-'arabî/el-'Asru'l-memlûkî ve Târîhu'l-edebi'l-'arabî/el-'Asru'l-Osmânî* adlı iki ayrı eser çıkarmak suretiyle, Osmanlı dönemi Arap edebiyatını bağımsız bir edebî dönem olarak ele alır.

Arap edebiyatı tarihi alanında XX. Yüzyıl başlarında eser kaleme alan belli başlı Avrupalı doğubilimcilerin aksine, Osmanlı dönemini bağımsız bir edebî dönem olarak değerlendirmeye yönelik yazarların sayısının son çeyrek ya da yarım asırda artmaya başladığı görülür, Mârûn 'Abbûd (öl. 1962),³¹ Tâhâ Huseyn (öl. 1973) ve arkadaşları,³² Omer Rıdâ Kehhâle (öl. 1987),³³ Mecd el-Efendî,³⁴ 'Ali Muhammed Hasan,³⁵ Mahmûd Rızk Selîm,³⁶ *Muhâdarât fi'l-edebi'l-Osmânî* adlı eserleriyle Mahmûd Fâhûrî, *el-Edebu'l-Mısri fi zilli'l-hukmi'l-Osmânî* adlı eseriy-le Muhammed Seyyid Kîlânî ve *el-İtticâhâtu's-şî'riyye fi bilâdi's-Şâm fi'l-'asri'l-Osmânî* adlı eseriy-le Muhammed et-Tuncî bu yazarlar arasında sayabileceğimiz isimlerden birkaçıdır.

Dönem hakkında araştırma yapan yazarlar, sözkonusu dönem için “*el-'Asru't-turkî*= Türk Asrı”, “*el-'Ahdu't-turkî*= Türk Dönemi”, “*Asru'l-memâlîk et-Turkiyye*= Türk Memluklar Dönemi”, “*el-'Asru'l-Osmânî*= Osmanlılar Dönemi”, “*el-'Asru'l-memlûkî ve'l-Osmânî*= Memluklar ve Osmanlılar Dönemi”, “*Asru'l-inhitât*= Çöküş Dönemi”, “*Usûru'l-inhitât evi'l-inhidâr*= Çöküş ya da Gerileme Dönemleri”, “*Asru'd-duvel ve'l-İmârât*= Devletler ve Emirlikler Dönemi”, “*Uhûdu'd-duveli'l-mutetâbi'a*= Birbirini Takip Eden Devletler Dönemi”, “*Asru'd-duveli'l-mutetâbi'a et-Turkiyye*= Birbirini Takip Eden Türk Devletler Dönemi” gibi tanımlar kullanmaktadır. Bununla birlikte bütün bu yazarların ortak düşüncesi, Omer Mûsâ Bâşâ, Omer Ferrûh gibi birkaç araştırmacı hariç tutulursa,

³¹ Mârûn 'Abbûd, *Edebu'l-'arab*, Beyrut, 1399/1979, s. 382.

³² Tâhâ Huseyn ve diğerleri, *el-Mucmel fi târîhi'l-edebi'l-'arabî*, Kahire, 1932, s. 162.

³³ Omer Rıdâ Kehhâle, *el-Edebu'l-'arabî fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm*, Dımaşk, 1392/1972, s. 213.

³⁴ Mecd el-Efendî, *el-Muvaşşahât fi'l-'asri'l-Osmânî*, Dımaşk, 1420/1999, s. 9. Ancak adı geçen yazar, 1798 yılını gösteren bütün diğer araştırmacıardan farklı olarak, Osmanlı döneminin bitiş tarihini 1918 yılı olarak vermektedir.

³⁵ 'Ali Muhammed Hasan, *et-Târîhu'l-edebi li'l-'asreyni'l-Osmânî ve'l-hadîs*, Kahire, 1391/1971, s. 8.

³⁶ Mahmûd Rızk Selîm, *el-Edebu'l-'arabî ve târîhih*, Mısır, 1377/1957, s. 91.

söz konusu dönemde Arap Dili ve Edebiyatının, Arap kültürünün vb. duraklayıp gerilediği hususudur.

Bu dönemin başlangıç tarihi hususunda da müellifler arasında bir görüş birliği yoktur. Buna göre:

1- Şevkî Dayf Osmanlı dönemini içine alan devreyi Buveyhoğullarının 334/945 yılında Bağdad'a girişleri ile başlatır ki oldukça ön yargılı ve bilimsellikten uzak bir görüştür.

2- Na'ım el-Hımsî, Cevdet er-Rikâbî, Bekrî Şeyh Emîn dönemi 489/1095 yılında haçlı seferlerinin başlamasıyla birlikte başlatır.

3- Omer Mûsâ Bâşâ telif ettiği ilk eserde Memluklu ve Osmanlı dönemini birlikte ele alarak 648/1250 yılında Memlukların kuruluşu ile başlatır.

4- C. Alfonso Nallino, A. Miquel, C. Pellat, C. Huart, Ahmed Hasan ez-Zey-yât, Ahmed el-Hâşimî, Ahmed Emîn, İbrâhîm el-Kîlânî, Hannâ el-Fâhûrî, Nedîm 'Adiyy, Omer ed-Dekkâk ve Hâlid Yûsuf İbrâhîm bu dönemi 656/1258 yılında Bağdad'ın Moğolların eline geçmesiyle başlatır.

5- Corcî Zeydân, C. Brockelmann, Hamilton Gibb, Omer Ferrûh, Omer Mûsâ Bâşâ, Mahmûd Fâhûrî, Muhammed Seyyid Kîlânî, Muhammed et-Tuncî, Mârûn 'Abbûd, Tâhâ Huseyn, Omer Dîdâ Kehhâle, Mecc el-Efendî vb. müellifler ise bu dönemi 923/1217 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır'a girişi ile başlatmaktadır.

Dönemin bitiş tarihi olarak ise Mısır'ın Napolyon tarafından işgal edildiği 1213/1798, Napolyon'un Mısır'dan ayrıldığı 1216/1802 ya da Mehmet Ali Paşa'nın resmen hükümlerlik döneminin başladığı 1219/1805 yılları verilmektedir.

Bu dönemin Arap edebiyatını ele alan eserlerin, gerek metot, gerekse dönemle ilgili verdiği bilgiler açısından oldukça karmaşık, düzensiz ve çelişkilerle dolu olduğu görülür. Bunun temel nedeni, bu dönemi inceleyen eserlerin akademik, tarihi, objektif ve derinlemesine incelemeler olmak yerine, Arap ülkelerindeki orta ve yükseköğretimde öğrencilere verilmek üzere hazırlanan, ihtiyacı karşılamak üzere derlenen yüzeysel, objektiflikten uzak ve ön yargılı ve büyük çoğunlukla da araştırmalarını bilimsel temeller üzerine oturtmak yerine Osmanlı-Türk düşmanlığı üzerine oturtan oryantalist araştırmacıların öne sürdüğü ve Arap bilim adamlarınca da hiçbir araştırma ve inceleme yapılmadan peşinen kabul edilip dillendirilen bilgilerden oluşmasıdır.

2. Osmanlı Dönemi Arap Edebî Hayatının Değerlendirilmesi

Görüldüğü kadarıyla Osmanlı dönemini gerek edebi, gerekse siyasi ve ekonomik açıdan ele alan yazarlar tarafından iki ayrı görüş ortaya konulmaktadır.

A- Birinci Görüş: Bu dönemi kanaatimizce yanlış değerlendiren yazar ve düşünürler vardır. Bu araştırmacılara göre Osmanlı dönemi arap ülkeleri için tam bir ekonomik çöküş, siyasi zaaf, büyük bir bilimsel gerilik, edebi açıdan korkunç bir duraklama dönemidir. Bu araştırmacılar, Osmanlı Döneminde Arap Dili ve Edebiyatının geri kaldığını ve ihmal edildiğini iddia ederlerken bazı gerekçeler de öne sürmektedirler. Öne sürülen bu gerekçelerin bir kısmı şöyledir:

1- Sultan Selim, Suriye ve Mısır'ı fethettikten sonra genelde Arap ülkelerindeki, özelde ise Mısır'daki bilim ve sanat insanları ile meslek erbabını İstanbul'a götürmek suretiyle, bu bölgeleri kültürlü ve sanat ehli insanlardan mahrum bırakmıştır.

Tarihçilerin ifadesine göre Mısırlılar bu durumu, müslümanların sürgün edildiğini zannederek, Arap toplumunun başına gelen en büyük felaket olarak değerlendirmiştir. Oysa durum tamamen farklıdır. Dönemin önemli tarihçisi İbn İyâs bu durumu izah ederken, Sultan Selim'in Kahirede çok beğendiği Sultan el-Ğûrî mescidinin bir benzerini İstanbul'da yaptırmak istediğini, bunu bizzat İstanbul'a gelen bilim ve sanatkarların kendilerinin ifade ettiğini, daha sonra bu bilim ve sanat adamlarının İstanbul'da bir cami ve hamam inşa edilmesini müteakip İskenderiye'ye geri döndüklerini, Kanuni Sultan Süleyman'ın da 1521 yılında bir ferman çıkararak Mısır'dan gelen bilim ve sanat adamlarının Mısır'a geri dönmelerini emrettiğini anlatır.³⁷ Ancak Kanuni, Memluktardan sürgün edilenlerin Mısır'a dönmesine izin vermez.³⁸ Bu durumda Mısır'dan gelen bilim ve sanat insanları Yavuz Sultan Selim döneminde İstanbul'da yalnızca üç yıl süreyle kalmışlardır ve bu üç yıllık zaman zarfında Arap ülkelerindeki bilimsel çöküntü olduğu iddiasına ne denilebilir?

Öte yandan İbn İyâs, Sultan Selim'in fethettiği her yerden bir gurup bilim ve sanat adamını alıp İstanbul'a getirmek ve buna karşılık da bilim ve sanat adamlarını aldığı yerlere İstanbul'dan bilim ve sanat adamı götürüp yerleştirmek şeklinde bir uygulamasının olduğunu belirtir.³⁹ Eğer durum böyle ise, Sultan Selim'in bu uygulama ile fethedilen ülkelerdeki İslam toplumunun bireyleri arasında bir

³⁷ İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zuhûr*, I-V, Kahire, 1395/1975, V, 182, 232.

³⁸ İbn İyâs, *a.g.e.*, V, 308, 403.

³⁹ İbn İyâs, *a.g.e.*, V, 188.

kaynaşma sağlayıp, toplumun tabakaları arasında toplumsal, sosyal, kültürel bir entegrasyonu, aynı inancı taşıyan, aralarında dini bağ bulunan Müslüman bir nesil meydana getirmeyi amaçlamış olabileceğini de söylemek pekala mümkündür. Ayrıca eğer Sultan Selim Kahire’de gördüğü muhteşem bir yapının benzerini İstanbul’da yaptırmak için Mısırlı bilim ve sanat adamlarından yararlanmak istemişse bunda ne sakınca olabilir? Görüldüğü kadarıyla batılı tarihçiler Osmanlı için böyle bir iddiada bulunmuşlar, ne yazık ki Arap tarihçiler ve bilim adamları da olayı tam olarak araştırmadan batılı tarihçilerin görüşüne tabi olmuşlardır.

Yılmaz Öztuna başta olmak üzere Türk tarihçilerin bu husustaki görüşü, Arapların yerleşik hayattan pek ayrılmak istemedikleri, bu nedenle Osmanlı ordusunda asker olarak pek görev almadıkları, Osmanlı ordu sisteminin Arap unsurların da orduda görev yapmalarına ve yükselmelerine engel olmadığı halde yalnızca Kuzey Afrika ülkelerinden Arap unsurun özellikle Osmanlı donanmasında görev aldığı yönündedir. Bu nedenle Sultan Selim’in Mısır’dan İstanbul’a bilim ve sanat adamlarını getirmesine gösterilen tepkiyi Mısır’daki Arapların yerleşik hayattan ayrılmak istememeleri nedeniyle gösterilen bir tepki olarak izah etmek de mümkündür.

2- Arap edebiyatının Osmanlı döneminden önceki dönemleri telif, ansiklopedik ve edebi üretim dönemi iken, Osmanlı dönemi şerhler ve haşiyeler dönemidir. Bu durum da, Osmanlı döneminde fikir, bilim ve edebiyat hayatında zayıflığı gösterir.

Gerçek şu ki, Osmanlılar dönemi sadece şerhler, haşiyeler ve talik dönemi olmayıp aynı zamanda ansiklopedik eserlerin de kaleme alındığı bir dönemdir ve ‘Abdulkâdir Omer el-Bağdâdî (öl. 1093/ 1682) ve Şihâbuddîn el-Hafâcî (öl. 1069/1659) bu dönemin en önemli ansiklopedistleri arasında sayabileceğimiz iki yazardır. Ancak unutulmamalıdır ki, ansiklopedik eserler her zaman kullanışlı değildir ve bu nedenle yazıldıkları dönemlerden sonraki dönemlerde muhtasar şekle/özetlenmiş biçime dönüştürülmüştür. Bu durum, ansiklopedik eserlerin her zaman kullanışlı ve sahip oldukları hacimle yararlı olamayacağını göstermektedir. Öte yandan özellikle Abbasiler dönemindeki edebi kalkınmanın temelinde Yunan, Fars ve Hint kültüründen yapılan çevirilerin büyük bir önemi vardır ve bu çeviriler daha sonraki yıllarda şerhedilmiş, bilahare bu şerhler yeniden kısaltılmış, müteakiben yeniden şerhler yapılmış, böylece Abbasiler döneminde büyük bir edebi ve bilimsel kalkınmaya tanık olunmuştur. el-Câhiz, Ebû Hayyân et-Tevhîdî gibi ansiklopedist yazarlar bu dönemde yetişmiş, ancak hiç kimse bu yazar-

ların ansiklopedist oluşunu kınamamıştır. Aynı şekilde Hz. Peygamberin hadislerinin de birçok şerhi çok erken dönemlerde yapılmıştır. Dücane Cündioğlu'nun ifadesiyle “*Haşiye türü çalışmalar şeklinde dudak bükülen yazım tekniğinin orijinaliteden uzak ve tekrarlar malûl bir metin üretim biçimi olduğuna ilişkin yaygın ve yanlış kanının etkisiyle bir medeniyetin bilgi edinme, bilgi aktarma ve bilgiyi sürekli kılma yöntemlerinin küçümsenmesi de aynı şekilde ideolojik bir taassubun göstergesidir. Şerh-haşiye geleneği İslam ilim mirasının işlenip geliştirilmesinde, bu mirasın tartışılıp zenginleştirilmesinde ve gelecek nesillere muhkem bir tarzda aktarılmasında çok büyük rol oynamış verimli bir yazım tekniğinin kullanılmasıyla olmuştur. Şerh-haşiye-talîk yazarları birer nakil, ravi ve mukallidler zümresinin gözü kapalı fertleri değildir. Her kitap tefsir edilmediği gibi, her metne de şerh ve haşiye yazılmaz, üstelik herkes de şerh ve haşiye yazamaz. Şerh-haşiye yazımı, oluşmuş bir ilim geleneğini sürdürüp zenginleştirmenin yollarından biridir*”. Durum böyleyken, Osmanlı döneminden önceki dönemlerde yapılan ve bu dönemlerin güzellikleri arasında sayılan şerh, haşiye ve taliklerin neden Osmanlı dönemi için bir kusur olarak görüldüğünü anlamak mümkün değildir.

Öte yandan zeyiller dönemi olarak da itham edilen Osmanlı döneminde elbette birçok tarih ve biyografi kitabına zeyiller yazılmıştır. Her dönemde bir tarihçinin kendisinden önce yaşamış müellif tarafından yazılmış tarih kitabına zeyil yazdığı ve olayları kendi yaşadığı zamana kadar getirdiği, aynı şekilde mesela 9. Yy.da yaşamış kimselerin biyografisini içeren bir esere 10. Yy.da yaşamış bir yazarın zeyil yazdığı ve kendi döneminde yaşamış kimselerin biyografik bilgilerini vermek suretiyle kendisinden önceki yazarın kitabını ikmal ve devam ettirdiği bilinmektedir. Bu husus, tarih ve biyografik eser yazımında bir noksanlık ya da ayıp değil, bir yöntemdir. el-Gazzî'nin (öl. 1061/1651) biyografi alanında kaleme aldığı *el-Kevâkibu's-sâira bi menâkibi a'yâni'l-mieti'l-âşira* ile yine aynı müellife ait *Kutfu's-semer min terâcimi a'yâni't-tabakati'l-ülâ mine'l-karni'l-hâdi 'aşer* adlı eserler ile el-Muhibbi (öl. 1111/1699) tarafından kaleme alınan *Hulâsatu'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdi 'aşer* adlı eserden sonra el-Murâdî (öl. 1206/1792) tarafından kaleme alınan *Silku'd-durer fi a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer* bu yöntemin en güzel örneklerindedir.

3- Osmanlılar kendilerine tabi Arap ülkelerinde divanlardaki yazışmalarda Arapçanın yerine Türkçeyi zorunlu hale getirmişler, bunun sonucu olarak bu divanlarda, halka yapılan duyurularda ve halkın günlük hayatında Arapça kullanılmaz olmuş, bir telif dili olarak Arapça gerilemiştir.

Bu iddianın geçersizliğini anlatmadan önce, Arap coğrafyasında Türkçe öğretiminin bir tarihinden söz etmek doğru olacaktır.

Arapların Türkçe ile ilk karşılaşmalarının Mısır ve Şam bölgesinde Memluklar döneminde, özellikle Moğol istilasından kaçarak Maverayunnehir'den bu bölgeye gelen Türk topluluklarının Arap topluluklarıyla teması sonucu gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Bu bölgelere göç eden Türkler Arapça bilmediklerinden buradaki Araplar da Türklerle anlaşabilmek için bazı Türkçe kelimeleri öğrenmek durumunda kalmışlardır.⁴⁰ Bunun yanında o dönemde İbnu'd-Dehân Vecîhuddîn Ebû Bekr el-Vâsıtî (öl. 612/1215)⁴¹, el-'Akkânî (öl. 758/1356) ve Mahmûd b. Kutluşâh (öl. 775/1373)⁴² gibi hem Arapça hem Türkçe bilen ve Kahire'ye yerleşerek öğrencilerine Türkçe öğreten bazı kimseler de vardır. Öte yandan *Kitâbu'l-idrâk fî lisâni'l-Etrâk* sahibi Endülüslü Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Ğirnâtî (öl. 745/1344) gibi Türkçe ile yakından ve profesyonel bir şekilde ilgilenen Arap alimlerin de varlığından söz etmek mümkündür.

Arap coğrafyasında Osmanlı döneminden önce Araplara Türkçe öğretmek amacıyla Türklerin yanı sıra çoğunluğu bizzat Araplar tarafından kaleme alınmış şu eserler anılabilir:

Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan *Dîvânu luğâti't-Türk*, V/XI. Yy. (466/1074) ile yine aynı müellife ait olup günümüze ulaşmayan *Cevâhiru'n-nahv fî luğâti't-Türk*; Ahmed b. 'Ali b. Huseyn Cemâluddîn İbnu'l-Muhennâ'ya ait olup *Mu'cemu İbni'l-Muhennâ* adıyla bilinen ve m. XIII. Yy. sonunda telif edilen *Hilyetu'l-insân ve Hilbetu'l-lisân*; Mısır'da yazılan ve müellifi meçhul olup Halil b. Muhammed b. Yûsuf el-Konevî tarafından 643/1343 yılında istinsah edilen *Mecmû'ı tercumân-ı Turkî ve 'Arabî ve Moğolî ve Fârisî* (Ankara, TDK Yayınları, 2000); XIV. veya XV. Yy'da yazıldığı tahmin edilen ed-Durretu'm-mudiyye fî'l-luğâti't-Turkiyye (Erzurum, Fen-Ed. Fak Yayını, 1991); XV. Yy. başlarında telif edilen *el-Kavânînu'l-kulliyeye li dabtî'l-luğâti't-Turkiyye* (İstanbul, Evkaf Matbaası, 1928; TDK Yayınları, 1999); Endülüslü Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Ğirnâtî (öl. 745/1344) tarafından telif edilen *Kitâbu'l-idrâk li lisâni'l-Etrâk* (İstanbul, Evkaf Matbaası); Cemâluddîn Ebû Muhammed 'Abdullah

⁴⁰ Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, I-II, M.E. Basımevi, İstanbul, 1983, I, 17; Çakmakçı, "Târîhu ta'lîmi'l-luğâti't-Turkiyye li'l-'Arab hattâ evâhiri'l-'asri'l-Osmânî", **Mecelletu Câmi'ati'l-Melik Su'ûd**, Kulliyetu'l-luğât ve't-terceme, C. XVII, Riyad, 1426/2005, s. 9.

⁴¹ Bkz. ez-Zehabî, **Siyer a'lâmi'n-nubelâ**, I-XXV, nşr. Şu'ayb el-Arnaût ve diğeri, Beyrut, 1417/1996, XXII, 87.

⁴² Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, nşr. Orhan F. Köprülü-Nermin Pekin, İstanbul, 1980, s. 313.

et-Turkî tarafından, Memluklar döneminde 835/1351'den önce Suriye'de yazılmış olan *Bulğatu'l-muštâk fi luğati't-Turk ve'l-Kıbcâk* (Warszawa, 1938, 1954); yazarı bilinmeyen ve 829/1425 civarında Mısır'da yazılmış *et-Tuhfetu'z-zekiyye fi'l-luğati't-Turkiyye* (TDK Yayınları, 1945).

Osmanlı'nın Yavuz Sultan Selim ile birlikte Arap coğrafyasına girişinden 1800'lü yılların başına kadar bu alanda kaleme alınan eserler ise şöyle sıralanabilir:

Edirneli Nazmî tarafından m. XVI. Yy. başında yazılmış *Dîvân-i Türkî* (İstanbul, 1346/1928); XI/XVII. Yy. alimlerinden Şeyhülislâm Molla Sâlih Efendî'nin telif ettiği 4 eser: 1-*el-Aknûm fi luğati'r-Rûm*; *et-Turcumân fi lüğati Âli Osmân*, 3-1029/1620 yılında yazılmış *Kâmûsu'l-ervâm fi nızâmi'l-keâm*, 4-1028/1619'da yazılmış *eş-Şuzûru'z-zehebiyye ve'l-kıta'u'l-Ahmediyye fi'l-luğati't-Turkiyye*; Mustafa Efendi Suleymanzâde el-Halebî'nin kaleme aldığı *Kitâbu kenzi'l-luğati'l-Osmâniyye* (Beyrut, 1305/1888, 1307/1890, Dımaşk, 1329/1911).

Osmanlı'nın Arap coğrafyasında etkinliğinin kaybolduğu 1800 yılı başlarından itibaren kaleme alınan eserlerin bir kısmı şunlardır:

Trablusgarb'ta başkatip görevi yürüten Muhammed Kâmil tarafından kaleme alınan *Ğâyetu'l-emânî fi tafsîli kavâ'idi'l-lisâni'l-Osmâni* (İstanbul, 1314); Yuhanna Circis ve Nevfel Râciha'nın, bizzat kendi ifadelerine göre, Türkçenin Osmanlı Devletinin resmi dili olması nedeniyle Şam bölgesinde bu dile gösterilen rağbetin kendilerini bu konuda bir kitap telif etmeye yönelttiği için kaleme aldıkları ve Beyrut'ta üç kez basılan *Murşidu'l-mute'allim ve Tercumânû'l-mutekellim fi'l-luğati'l-Osmâniyye*, (Beyrut, 1297/1879); Fâris Efendi Hûrî el-Lubnânî tarafından 1286/1870'de yazılmış *Kitâbu Ruşdeti't-tullâb fi sarf ve nahvi'l-luğati'l-Osmâniyye*, (Beyrut, 1289/1872); Tanta'da okul müdürü Murâd Muhtâr Efendi tarafından kaleme alınan ve Beyrut'ta Cem'iyetu'l-funûn matbaasında, ayrıca 1294/1877 yılında Kahire'de basılan *en-Nuhbetu'z-zekiyye fi'l-luğati't-Turkiyye* ile bu eserin yeniden gözden geçirilmiş şekli olup 1304/1887 yılında Bulak'ta basılan *Kitâbu Nuhbeti'l-encâb fi'l-luğati't-Turkiyye*; Yûsuf Husnî tarafından kaleme alınan *el-Îdâhâtu'l-vefiyye fi kavâ'idi'l-luğati'l-Osmâniyye* (Beyrut, 1885); Misbâh b. Selîm el-Lebâbîdî'nin *et-Tuhfetu'l-hamîdiyye fi'l-luğati'l-Osmâniyye* adlı eseri (Beyrut, 1314/1903); İsa Rûhî eş-Şirvânî'ye ait *Mukâlemetu'l-'arabî*

ve *t-Turkî*, (Mekke, 1331/1912); ‘Abdulbâsit b. es-Seyyid Hasan el-Unsî (öl. 1374/1928)’ye ait *Te’sîsu’l-mebânî fi’l-lisâni’l-Osmânî*.⁴³

Mısır’da Osmanlı beylerbeyi sarayındaki yetkililerin İstanbul ile yazışmalarının düzenlendiği Dîvânu’l-bâşâ, mali işlerin düzenlendiği ve günümüzdeki defterdarlığın karşılığı olan ed-Dîvânu’d-defterî ve bu bölümün bir alt birimi olup vergi, gümrük işlemleri, tarım alanındaki gelirler vb.nin düzenlendiği Dîvânu’r-rûznâme olmak üzere üç birim Türkçeleştirilmiş, yazışmalarda ve yeni çıkarılan talimatnamelerle kanunlarda Türkçe kullanılmış, İstanbul’dan gelen pa-dîşah fermanları da önce Arapçaya çevrilip, daha sonra da Ezher camisinde ve Hânu’l-Halîlî’de Arapça olarak, bazen de hem Türkçe hem Arapça olarak okunup halka duyurulmuştur.⁴⁴ Öte yandan eş-Şinnâvî’nin anlattığına göre Napolyon, sürgündeyken General Bertrand’a yazdığı anılarında Mısır’a geldiği zaman Mısırlıların Türkçeyi bilmediklerini ve Türkçe konuşmadıklarını, Türkçenin Mısırlılar için Fransızca gibi bir yabancı dil olduğunu gördüğünü anlatır.⁴⁵ Bilindiği gibi Yavuz Sultan Selim’in Mısır’a girişi ile Bonapart’ın Mısır’a girişi arasında 272 yıl vardır. Bu da Osmanlı’nın Mısır’a girişinin üzerinden yaklaşık üçyüz yıl geçmesine rağmen Mısır halkı arasında Türkçenin yayılmadığı anlamına gelmektedir. Günümüzdeki bakanlık makamını karşılayan hem bu divanlarda hem de orduda Türkçe ön plana çıkınca başta divanlar olmak üzere, mahkemeler, valilikler, eğitim alanı ya da ticari alan vb. devlet kurumlarında görev almak için Türkçeyi öğrenmek isteyen ve Türkçe bilmeyi bir iş alanı olarak gören bir gurubun oluşması da doğaldır. Öte yandan Arap kütüphanelerinde de, bu kütüphanelerin Arapçanın yanısıra Türkçe ve Farsça yazılmış eserler içermesi nedeniyle, aynı anda Arapça, Türkçe ve Farsça bilen elemanlara ihtiyaç duyulmaktaydı.⁴⁶

Ancak bu dönemde okullarda eğitim dili olarak hala Arapça kullanılmaktadır. Seçmeli bir ders olarak okutulan Türkçe ise çok fazla seçilmemekle birlikte devlet kademelerinde katip ya da tercüman olarak çalışmak isteyenlerce tercih

⁴³ Araplara Türkçe öğretimi ile ilgili olarak kaleme alınan eserler hak. geniş bilgi için bkz. Çakmakçı, **a.g.m.**, muhtevası; Mehmed Ali Paşa ve sonrası dönemde Mısır’da Türkçe’nin durumu hakkında bkz. İhsanoğlu, **Mısır’da Türkler ve Kültürel Mirasları**, İstanbul, 2006, muhtevası.

⁴⁴ ‘Abdulaziz eş-Şinnâvî, “Devru’l-Ezher fi’l-hıfâz ‘ale’t-tâbi’i’l-‘arabî”, **en-Nedvetu’d-devliyye li târîhi’l-Kâhire, I-II, Mart-Nisan 1969, s. 665-726 içinde**, Kahire, 1971, II, 679; ‘İd Fethî ‘Abdullatîf, **İtticâhâtu’l-edebi’l-‘arabî fi’l-karni’l-hâdî ‘aşer el-hicrî fi Mısır ve’ş-Şâm**, Basılmamış Doktora Tezi, Ayn Şems Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Ed. Bölümü, Kahire, 1426-1427/2005-2006, s. 22.

⁴⁵ ‘Abdulaziz eş-Şinnâvî, **a.g.m.**, II, 679-670.

⁴⁶ Çakmakçı, **a.g.m.**, s. 10.

edilmektedir. Osmanlılar, Türkçeyi devletin resmi dili olarak kabul etmelerine rağmen, eğitim sistemi gereği, kendisine bağlı Arap bölgelerinde Türkçeyi bir eğitim dili olarak dayatmamış, aksine kendi kontrolleri altında Arapçanın eğitim dili olarak devam etmesini sağlamışlardır. Bununla birlikte Arapçanın yanı sıra Türkçe ve Farsçayı da aynı anda öğrenmek isteyen birçok kimse olmuştur. Türkçenin bazı okullarda resmi eğitim dili olarak benimsenmesi ise ancak 1805 yılından sonra Mehmet Ali Paşa dönemiyle başlayacaktır ki, Mehmet Ali Paşa ve ailesinin dönemini Araplar bile Osmanlı dönemi olarak kabul etmemekte, birçok yazar ve tarihçi tarafından Arap Edebiyatındaki Osmanlı dönemi 1802 yılı itibarıyla sona erdirilmektedir. Bu nedenle Arap entelektüel tarafından hem Türkçe'nin Osmanlılar döneminde eğitim dili olarak dayatıldığı, hem de bu dilin resmi dil haline getirilmeye çalışıldığı Mehmet Ali Paşa ve ailesi döneminin modern Mısır'ın gerçek kuruluş dönemi olarak kabul edilip bu dönemin artık Osmanlı dönemi olarak sayılmamasının bir çelişki olduğu ortadadır.

Türkçenin zorunlu hale getirilip bir telif dili olarak Arapçanın gerilediği iddiasına gelince; bu iddiaları öne sürenlerin unuttuğu husus, bizzat Osmanlı sultanları başta olmak üzere, Osmanlı bilim adamları, edebiyatçıları ve din adamlarının Arap Dili ve Edebiyatına olan düşkünlükleri, Arap Dilini çok iyi bildikleri, Hz. Peygamberin Arap olması ve Arapçanın da Kurân dili olmasına bağlı olarak bu dile son derece saygı gösterip gelişmesine katkıda buldukları, bu dili bilim dili olarak kabul etmelerinin yanında bizzat kendilerinin de bu dil ile şiirler yazdıkları, Arapça bilenlerin Osmanlı toplumunda büyük bir saygı gördükleridir.

İbnu'l-İmâd, el-Karamânî, vb. birçok tarihçi Yavuz Sultan Selim'in Arapça, Farsça ve Türkçeyi çok iyi bildiğini, bu dillerde çok güzel şiir nazmettiğini, Mısır'da ikamet ettiği sırada kaldığı sarayın duvarındaki mermere aşağıdaki Arapça şiiri kendi eli ile yazdığını anlatmaktadır:⁴⁷

يُنْرِكُهُ قَسْرًا وَيَضْمَنُ بَعْدَهُ الدَّرَكَا الْمَلِكُ لَلَّ مَنْ يَطْفَرُ بِنَيْلٍ مُنَى
فَوْقَ النَّوَابِ لَكَانَ الْأَمْرُ مُشْتَرَكَا لَوْ كَانَ لِي أَوْ لِعَيْبَرِي قَدْرُ أَنْمَلَةٍ

Muhammed Kurd 'Ali, Yavuz Sultan Selim hakkında söz ederken, onun, Şam ve Mısır'ı fethettikten sonra Mekke ve Medine'de adına Arapça olarak hutbe okutulup, "Arap memleketlerinin fatihi" unvanı verildiğinde yönetimi altında

⁴⁷ el-Ğazzî, *el-Kevâkibu's-sâira*, I-III, nşr. Halil el-Mansûr, Beyrut, 1418/1997, I, 210; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zehab*, I-VIII, Beyrut, tsz., VIII, 144; el-Karamânî, *Ahbâru'd-duvel ve âsâru'l-uvel*, nşr. Fehmî Sa'd-Ahmed Hafî, I-III, Beyrut, 1412/1992, III, 48.

bulunan coğrafyada Arap unsurun göz ardı edilmemesi gereken bir unsur haline geldiğini görüp Türkçe yerine Arapça'yı devletin resmi dili kabul etmeye niyetlendiğini, ancak ömrünün bu niyeti gerçekleştirmeye yetmediğini ifade eder ve “eğer bu niyetini gerçekleştirebilseydi, Osmanlı devleti daha sonraki yüzyıllarda düştüğü bazı kötü durumlara düşmeyecek, Arapça daha çok yayılacak ve nasıl Bağdat, Dımaşk, Kahire, Kurtuba ve Gırnata Arapçanın bir vatani olmuşsa, İstanbul da Arapça'nın bir vatani olacaktı” der.⁴⁸

el-Mubibî de, Sultan I. Ahmed'in biyografisini verirken, onun çok güzel Arapça şiirler söylediğini belirtir ve şu şiirini aktarır:⁴⁹

جَرَحَ الْفُؤَادَ بِصَارِمِي لِظِيهِ	ظَبِّي بِصَوْلٍ وَلَا اِتِّصَالَ إِلَيْهِ
إِلَّا تَهَتَّكَتِ السُّتُورُ عَلَيْهِ	مَا قَامَ مُعْتَدِلًا وَهَزَّ قَوَامَهُ
وَيَخُصُّنَا بِالْغَنَجِ مِنْ جَفْنِيهِ	يَسْقِي الْمُدَامَةَ مِنْ سُلَافَةِ رِيْقِهِ
رِيْحَانُنَا وَالْوَرْدُ مِنْ خَدِّيهِ	عَيْنَاهُ نَرُجْسَنَا وَأَسْ عِدَارِهِ
أَنْنِي أَعَارُ مِنَ النَّسِيمِ عَلَيْهِ	يَا شِعْرَ فِي بَصْرِي وَلَا فِي خَدِّهِ
وَيَجُورُ سُلْطَانُ الْغَرَامِ عَلَيْهِ	عَجَبِي لِسُلْطَانٍ يَعِزُّ بَعْدِيهِ
لَعَبْدُنُّهُ وَسَجَدْتُ بَيْنَ يَدَيْهِ	لَوْلَا أَخَافُ اللَّهَ ثُمَّ جَجِيمَهُ

Mısır'da görev yapan Türk yöneticilerin Arapçayı çok iyi bildikleri ve rahatça konuştukları, birçoğunun Arap Dili ve Edebiyatı, İslam Hukuku, Tefsîr, Nahiv ve Sarf gibi alanlarda Arapça eserler kaleme aldıkları, bu bilim dallarının İstanbul'da da Arapça olarak tahsil edildiği, Osmanlı toplumunda bir bilim adamının bilim adamı sınıfına girebilmesi ya da bir kimsenin devlet kademelerinden birçoğunda görev alabilmesi için Arapçayı çok iyi bilmesinin şart olduğu, Arapça bilmeyen bir aydının bilim adamı ya da aydın olarak kabul edilmediği bilinmektedir.

Türklerin Arap ülkelerinde ve özellikle de Mısır'da Arapçayı yasaklamaları iddiası bir yana, aksine bu ülkelerde bütün bilimsel ve edebi araştırmalar Arapça olarak yapılmaktaydı ve Osmanlılar kendi yönetimleri altına giren hiçbir topluluğa Türk dili ve kültürünü öğrenme zorunluluğu getirmemişti. Mısır'da Türkçeleştirilen divanların da Dîvânu'l-bâşâ, ed-Dîvânu'd-defteri ve Dîvânu'r-rûznâme

⁴⁸ Muhammed Kurd 'Ali, *Hıtatu'ş-Şâm*, I-VI, Dımaşk, 1403/1983, II, 221; ayrıca bkz. Şâkir en-Nâblusi, *'Asru't-tekâyâ ve'r-re'âyâ*, Beyrut, 1999, s. 22.

⁴⁹ el-Muhibbî, *Hulâsatu'l-eser*, I-IV, Beyrut, tsz., I, 284-285.

olmak üzere üç divandan ibaret olup, İstanbul'dan gelen padişah fermanlarının da önce Arapçaya çevrildiğini, daha sonra da Ezher camisinde ve Hânu'l-Halîlî'de Arapça olarak, bazen de hem Türkçe hem Arapça olarak okunup halka duyurulduğunu daha önce belirtmiştik.⁵⁰

Ünlü Macar Türkolog György Hazai'nin belirttiği gibi⁵¹, herhangi bir imparatorlukta yeni hakimiyet merkezi kuranların dili kendiliğinden bir resmi dil haline gelip hayatın her sahasında belirli bir ağırlık kazanır. Bu dilin yeni rol ve fonksiyonundan dolayı bu dil ve imparatorluğa entegre edilen halkların dilleri arasında bir karşılıklı alışveriş kurulması durumu ortaya çıkar. Osmanlı İmparatorluğunun fethettiği bölgelerin Türkleşmesi bir taraftan Türklerin bu bölgelere yerleşip yaşamaya başlaması, öte yandan belirli bir bölgedeki ahalinin Türk dilini gittikçe benimsemesi ve bu sürecin sonucunda eski dilini unutması anlamına gelir. Ancak tarihin ortaya koyduğu örnekler bakılırsa temelinde Türkleşmenin ancak birinci modeline, yani Türklerin yarattığı yeni siyasi çerçeve içinde ya kendi inisiyatifi, ya da devletin iskan politikası sonucunda belirli bölgelere yerleşmesine rastlanır. Yerli ahalinin Türk dilini kabul edip eski dilini terk etmesinin örneğine pek rastlanmamaktadır. Bu durum daha çok Balkanlar için geçerli olabilir. Başka bir deyişle, Selçuklu ve Osmanlı fetihleri sonucunda Anadolu ve Rumeli'de yerleşen Türkler eski yerli ahaliyle yanyana yaşamaya başlar. Bu süreç doğal olarak çeşitli diller ve Türkçe arasında çok taraflı temas ve alışverişlere yol açar, fakat eski yerli dillerin kaybolmasına yol açmaz. Balkanların İslamlaştırılmış bölgelerinde bile yerli ahali, örneğin Doğu Rodoslarda Pomaklar, Batı Rumeli'de ise Boşnaklarla Arnavutlar İslam dinini kabul ettikten sonra da kendi dillerini korumuşlardır. Osmanlı İmparatorluğunun hakim olduğu bölgelerde çeşitli dillerin yüzyıllar boyunca yanyana yaşadığı görülür. Osmanlıların uyguladığı “din ve kültür bağımsızlığı” pek tabii “dil bağımsızlığı” olgusunu da güçlendirmiştir. Bu sürecin sonucunda İmparatorluğun birçok bölgesinde ahalinin iki veya çok dilliliği ortaya çıkmıştır. Bu durum ise diller arasındaki temas, alışveriş ve karşılıklı etkilemeleri daha da kuvvetlendirmiştir. Arapça'dan Türkçeye geçen ve artık Türkçeleşen yüzlerce kelime Türkçe'nin Arapçayı etkilemesi bir yana, Arapçadan ne kadar etkilendiğini göstermektedir.

⁵⁰ 'Abdulazîz eş-Şinnâvî, **a.g.m.**, II, 679; 'İd Fethî 'Abdullatîf, **a.g.e.**, s. 22.

⁵¹ György Hazai, “Osmanlı Döneminde Bir İmparatorluk Dili Olarak Türkçe”, <http://www.osmanli.org.tr/osmanlidaegitim-7-200.html>

Durum böyleyken Osmanlıların fethettikleri Arap ülkelerinde Arapçayı geri plana iterek Türkçeyi öne çıkarmaları ve halka dayatmaları nasıl düşünülüp iddia edilebilir?

Öte yandan Türkçe, kendisinden kelime alan çeşitli dillerin Türkçe ile “yapıcı bir şekilde” yanyana yaşamak durumunda gelişmesine katkıda bulunmuştur. Türkçe’den başta Arapça olmak üzere başka dillere geçen birçok kelime bu dillerin müfredatının zenginleşmesine katkı sağlamıştır. Çünkü bu diller arasındaki etkileşim gramer açısından değil, daha çok kelime alış verişi şeklinde gerçekleşmiştir. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan bazı halkların Türk dilini yüksek bir seviyede benimsedikleri de bilinmektedir.

Osmanlı döneminde bir sanatsal nesir ve telif dili olarak Arapçanın gerilediğini öne sürenler bu görüşü savunurken Abbasiler, Moğollar ve Memluklar döneminde yazılan ansiklopedik, tarih, coğrafya ve seyahatname türü eserlerin dili ile Osmanlı döneminde kaleme alınan bu tür eserlerin dilini karşılaştırırlar. Oysa *Ahsenu’l-tekâsîm* adlı eserin müellifi coğrafyacı el-Makdisî (öl. 375/988), *el-Mesâlik ve’l-memâlik* müellifi el-İstahrî (öl. 346/957), *Murûcu’z-zehab* sahibi tarihçi el-Mes’ûdî (öl. 346/957), *Nuzhetu’l-muşâtak* yazarı eş-Şerîf el-İdrîsî (öl. 560/1165), *el-Kâmil fi’t-târîh* müellifi İbnu’l-Esîr (öl. 630/1232) gibi yazarların eserlerinde kullandıkları telif dili ile Osmanlılar döneminde yaşamış *Bedâi’u’z-zuhûr* adlı eserin müellifi tarihçi İbn İyâs (öl. 930/1523), ‘*Acâibu’l-âsâr* müellifi tarihçi ‘Abdurrahmân el-Cebertî (öl. 1825), *er-Rihletu’l-Kudsiyye* yazarı mutasavvif ‘Abdulğanî en-Nablusî (öl. 1143/1730), Lübnan Emiri Haydar eş-Şihâbî (öl. 1835), Rifâ‘a Râfî‘ et-Tahtâvî (öl. 1873) gibi yazar ve yöneticilerin yazıları karşılaştırılarak bir telif dili olarak Arapçanın gitgide kötüleştığının ve Osmanlı döneminde bu dilin en düşük seviyeye düştüğünün iddia edilmesi ne kadar mantıklıdır?⁵² Bu dil Osmanlı döneminde en düşük seviyesine geriledi de Fransanın 1798 yılında Mısır’a çıkıp üç yıl burada kalmasıyla mı yeniden canlanıp şaha kalktı? Eğer durum böyle ise Osmanlılar döneminde Arap edebiyatında önemli bir yer işgal eden Şihâbuddîn el-Hafâcî (öl. 1069/1659), Yûsuf el-Bedî‘î (öl. 1073/1662), ‘Abdulkâdir el-Bağdâdî (öl. 1093/1682), *Tâcu’l-‘arûs* sahibi el-Murtâdâ ez-Zebîdî (öl. 1205/1790), es-Sabbân (öl. 1206/1791), Taşköprülüzâde (öl. 968/1560), el-Hasan el-Bûrînî (öl. 1024/1615), Necmuddîn el-Ğazzî (öl. 1061/1650), Hacı Halife (öl. 1068/1657) *Şezerâtu’z-zehab* müellifi İbnu’l-‘Imâd

⁵² Bu mukayese için bkz. Enis el-Makdisî, “Luğatunâ fi ‘asri’l-inhitât”, *Mecelletu mecma’i’l-luğati’l-‘arabiyye*, C. XXVIII, Kahire, 1391/1971, s. 29-42.

(öl. 1089/1678), gezgin edebiyatçı Abdulganî en-Nâblûsî (öl. 1143/1730) ve *Silku'd-durer* yazarı el-Murâdî (öl. 1791) gibi daha birçok yazarı ve eserlerini nereye koyacağız? Halbuki her yazarın kendine özgü bir üslubu ve kullandığı bir dili vardır. Bir telif dilinin gitgide gerileyebilmesi için, uzun yıllar bir sömürgeci dilinin dayatılması ile karşı karşıya kalması gerektiği ortadadır ve Fransa ve İspanya gibi sömürgeci ülkelerin uzun süre istilasında kalan Cezayir, Fas ve Tunus gibi ülkelerdeki Arapçanın durumu buna en güzel örnektir. Öte yandan mesela Batı Avrupa'daki eski yerli diller belirli bir "barışçı asimilasyon" sürecinde kaybolup yerlerini Latincenin halef dillerine bırakırken Osmanlı İmparatorluğunda böyle bir asimilasyon dillerin gelişmesinde temel model olmamış, tam tersine diller bağımsızlıklarını korumuşlardır. Bu dillerden bağımsızlığını en çok koruyan dil de, Türklerin duyduğu saygının bir sonucu olarak, elbette Arapçadır.

Öte yandan Arap coğrafyasında hüküm süren Eyyubilerin ve Memlukların Araplaştığının ve Arapçayı kendi dilleri olarak kabul ettiklerinin belirtilmesini, Osmanlıların ise Araplaşmamak ve Arapçayı da kendi dilleri olarak kabul etmemekle suçlanmasını da anlamak mümkün görünmemektedir. Diğer bir ifadeyle, Osmanlıları suçlayan yazarların arzusuna göre Osmanlılar Araplaşmalı ve Arapçayı da anadil olarak Türkçenin yerine geçirmeliydi. Peki bunu hangi fatih ülke yapar?

Bu görüşleri öne süren Arap yazar ve düşünürlerin, batılı, özellikle Fransız yazar ve düşünürlerin görüşlerinden etkilendikleri, onların görüş ve iddialarını tekrar ettikleri ortadadır. Fransızlar'ın Mısır topraklarına çıkışlarından itibaren Napolyon Arap-müslüman halklara milliyetçilik temeline dayalı olarak gerçekleştiren Fransız devriminin ağzıyla hitap etmiş, Mısırlıların kalplerini kazanmak amacıyla onların ruhunda eski Mısır tarihinin şanını, Asya ve Kuzey Afrika'da kahramanlıklar göstermiş şahsiyetlerinin şan ve şereflerini uyandırmaya çalışmış, ancak o dönemde dini duygu ve bağların güçlü olması nedeniyle kendisine kulak veren pek fazla Arap-müslüman bulamamıştı. Fakat çok geçmeden Arap-İslam dünyasında bu düşünce taraftar bulmaya başlamış, Osmanlı hilafetine bağlılığı reddeden Arap milliyetçiliği düşüncesi yayılmaya yüz tutmuş, Osmanlı devletinin Arap-müslüman toplum ve coğrafyası üzerindeki etkinliğini yok etmeye çalışan bu düşünce ne yazık ki batılı sömürgecilerin bu coğrafyada etkinliğini artırıp bu toprakların birer birer batılı güçlerin eline geçmesi sonucunu doğurmuştur. Bu kötü sonucu gören Mustafa Kâmil, Muhammed Ferîd gibi düşünürler Arap mil-

liyetçiliği düşüncesinden vazgeçip İslam Birliği ve Osmanlı Hilafetine bağlılık düşüncesinin propagandasını yapmaya başlamışlarsa da artık çok geçtir.

B- İkinci görüş: Batılıların, Osmanlıların kazandığı her savaşı Müslümanların kazandığı bir savaş, Osmanlıların Avrupada yaptıkları her fethin Müslümanlar tarafından yapılan ve Müslümanları yüceltip Hıristiyanları yenilgiye uğratan bir zafer olarak gördükleri bilinmektedir. Bunun farkına varan bazı Arap-Müslüman entelektüellerin Osmanlı ile Arap-İslam dünyasını karşı karşıya getirmeye yönelik bu çabaların karşısında durmaya, Osmanlı dönemini incelerken Osmanlılar karşısında gerçekten insafli davranmaya ve Osmanlıların Arap-İslam kültür, dil ve edebiyat ve mukaddesatını koruma hususunda oynadıkları büyük rolü anlatmak için Arap-Müslüman toplumu aydınlatacak eserler kaleme almaya yöneldikleri görülür. Son yıllarda Cemâl ‘Abdulhâdî Muhammed Mes‘ûd ve Vefâ Muhammed Rıf‘at tarafından kaleme alınan “*Ahtâ yecib en tusahhah fi t-târîh/Safahât matviyye min târîh ve hadâratı d-devleti l-Osmâniyye : Tarihte Düzeltilmesi Gereken Yanlışlar/Osmanlı Devletinin Tarih ve Medeniyetinden Kapalı Kalmış Sayfalar*”, Muhammed Harb tarafından kaleme alınan “*el-Osmâniyyûn fi t-târîh ve l-hadâra : Tarih ve Medeniyette Osmanlılar*”, ‘Abdulazîz Muhammed eş-Şinnâvî tarafından kaleme alınan “*ed-Devletü l-Osmâniyye devle islâmiyye mufterâ aleyhâ : Osmanlı Devleti Kendisine İftira Atılmış Bir İslam Devletidir*” adlı eserler, Osmanlı dönemini en azından objektif bir gözle inceleyip objektif ve önyargısız sonuçlar ortaya koyan çalışmaların bir kısmıdır.

Mesela eş-Şinnâvî Avrupalıların Osmanlılara bakışını izah ederken, Avrupalılarca Osmanlıların yaptığı her fethin islami bir fetih, her Müslümanın da bir Türk olarak değerlendirildiğinden ve Avrupalı birisi Müslüman olduğu zaman bu kişi için “Müslüman oldu” yerine “Osmanlı oldu” denilmesinden söz eder.⁵³ Yine Mahmûd Muhammed Şâkir, Fransızların Mısır’ı işgali sırasında Napolyon’un Mısır’daki Türklerin öldürülmesini emrettiğini, bu Türkler ile de Mısırlı Müslümanların kastedildiğini, günlük olarak öldürülen beş altı kişinin kafalarının Kahire sokaklarında gözdağı vermek amacıyla dolaştırıldığını anlatır.⁵⁴

⁵³ ‘Abdulazîz eş-Şinnâvî, *ed-Devletü l-Osmâniyye devle islâmiyye mufterâ aleyhâ*, I-IV, Kahire, 2004, I, 29.

⁵⁴ Mahmûd Muhammed Şâkir, *Risâle fi t-tarîk ilâ sekâfetinâ*, Kahire, 1997, s. 100.

Sonuç ve Değerlendirme

Arap edebiyatında Osmanlı döneminin başlangıç ve bitiş tarihleri hususunda oldukça farklı görüşler öne sürülür:

1- Régis Blachère (öl. 1973), Hamilton A. R. Gibb (öl. 1971) ve André Miquel (1929-) *Osmanlı dönemini tamamen görmezden gelerek, bu dönemde ortaya konulan eserleri bu dönemi takip eden ve “el-Asru’l-hadîs” adı verilen dönem içinde değerlendirir.*

2- Carlo Alfonso Nallino (öl. 1938) ve onun düşüncesinden etkilenen Charles Pellat (öl. 1992), Clément Huart (öl. 1926), Arap yazarlardan Ahmed el-İskenderî (öl. 1938) ile Mustafa ‘Inânî (öl. 1940), Ahmed Hasan ez-Zeyyât (öl. 1968), Ahmed el-Hâşimî (öl. 1943), Nedîm ‘Adiyy (öl. 1991), Şevkî Dayf (öl. 2005), Bekrî Şeyh Emîn (1930-), İbrâhîm el-Kılânî (1916-), Hannâ el-Fâhûrî (öl. 2011) ve Omer ed-Dekkâk (1927-) *Osmanlı döneminin, geçmiş dönemlerin de bir kısmını içine alan geniş bir zaman diliminin bir parçası olduğu görüşündedir.*

3- Ahmed Emîn (öl. 1954), Na‘îm el-Hımsî (öl. 1981), Cevdet er-Rikâbî (öl. 1999), Hâlid İbrâhîm Yûsuf, Kusayy el-Huseyn, Cihangîr Emîrî vb. yazarlar *Osmanlı döneminin, geçmiş dönemlerin de bir kısmını içine alan geniş bir zaman diliminin bir parçası olduğunu öngörmekle birlikte, eserlerinde bu dönemi bağımsız bir bölüm olarak değerlendirir.*

4- Corcî Zeydân (öl. 1914), Alman doğu bilimci Carl Brockelmann (öl. 1956), Omer Ferrûh (öl. 1987), Omer Mûsâ Bâşâ (1925-), Mârûn ‘Abbûd (öl. 1962), Tâhâ Huseyn (öl. 1973), Omer Rıdâ Kehhâle (öl. 1987), Mecd el-Efendî, ‘Ali Muhammed Hasan, Mahmûd Rızk Selîm, Mahmûd Fâhûrî (1933-), Muhammed Seyyid Kılânî (öl. 1998) ve Muhammed et-Tuncî (1933-) vb. yazarlar *Osmanlı dönemini Arap Edebiyatının diğer dönemlerinden ayırıp, kendine has özelliklere sahip, bağımsız bir dönemi olarak değerlendirir.*

Dönem hakkında araştırma yapan yazarlar, sözkonusu dönem için “el-‘Asru’l-turkî= Türk Asrı”, “el-‘Ahdu’l-turkî= Türk Dönemi”, “Asru’l-memâlik et-Turkiyye= Türk Memluklar Dönemi”, “el-‘Asru’l-Osmânî= Osmanlılar Dönemi”, “el-‘Asru’l-memlûkî ve’l-Osmânî= Memluklar ve Osmanlılar Dönemi”, “Asru’l-inhitât= Çöküş Dönemi”, “Usûru’l-inhitât evi’l-inhidâr= Çöküş ya da Gerileme Dönemleri”, “Asru’l-duvel ve’l-Îmârât= Devletler ve Emirlikler Dönemi”, “Uhûdu’l-duveli’l-mutetâbi’= Birbirini Takip Eden Devletler Dönemi”,

“*Asru'd-duveli'l-mutetâbi'a et-Turkiyye*= Birbirini Takip Eden Türk Devletler Dönemi” gibi tanımlar kullanmaktadır.

Bu dönemin Arap edebiyatını ele alan eserlerin, gerek metot, gerekse dönemle ilgili verdiği bilgiler açısından oldukça karmaşık, düzensiz ve çelişkilerle dolu olduğu görülür. Bunun temel nedeni, bu dönemi inceleyen eserlerin akademik, tarihi, objektif ve derinlemesine incelemeler olmak yerine, Arap ülkelerindeki orta ve yükseköğretimde öğrencilere verilmek üzere hazırlanan, ihtiyacı karşılamak üzere derlenen yüzeysel, objektiflikten uzak ve ön yargılı ve büyük çoğunlukla da araştırmalarını bilimsel temeller üzerine oturtmak yerine Osmanlı-Türk düşmanlığı üzerine oturtan oryantalist araştırmacıların öne sürdüğü ve Arap bilim adamlarınca da hiçbir araştırma ve inceleme yapılmadan peşinen kabul edilip dillendirilen bilgilerden oluşmasıdır.

Osmanlı döneminin edebi hayatının değerlendirme biçimine gelince; gerek oryantalist gerek Arap bazı yazarlara göre:

1- Sultan Selim, Suriye ve Mısır'ı fethettikten sonra genelde Arap ülkelerindeki, özelde ise Mısır'daki bilim ve sanat insanları ile meslek erbabını İstanbul'a götürmek suretiyle, bu bölgeleri kültürlü ve sanat ehli insanlardan mahrum bırakmıştır.

2- Arap edebiyatının Osmanlı döneminden önceki dönemleri telif, ansiklopedik ve edebi üretim dönemi iken, Osmanlı dönemi şerhler ve haşiyeler dönemidir. Bu durum da, Osmanlı döneminde fikir, bilim ve edebiyat hayatının zayıflığını gösterir.

3- Osmanlılar kendilerine tabi Arap ülkelerinde yazışmalarda Arapçanın yerine Türkçeyi zorunlu hale getirmişler, bir telif dili olarak Arapça gerilemiştir.

Bazı Arap-Müslüman entelektüellerin Osmanlı ile Arap-İslam dünyasını karşı karşıya getirmeye yönelik çabaların karşısında durmaya, Osmanlı dönemini incelerken Osmanlılar karşısında gerçekten insafli davranmaya ve Osmanlıların Arap-İslam kültür, dil ve edebiyat ve mukaddesatını koruma hususunda oynadıkları büyük rolü anlatmak için Arap-Müslüman toplumunu aydınlatacak eserler kaleme almaya yönelindikleri görülür. Son yıllarda Cemâl 'Abdulhâdî Muhammed Mes'ûd ve Vefâ Muhammed Rıf'at tarafından kaleme alınan “*Ahtâ yecib en tusahhah fi't-târih/Safahât matviyye min târih ve hadâratî 'd-devleti 'l-Osmâniyye: Tarihte Düzeltilmesi Gereken Yanlışlar/Osmanlı Devletinin Tarih ve Medeniyetinden Kapalı Kalmış Sayfalar*”, Muhammed Harb tarafından kaleme alınan

“*el-Osmâniyyûn fi t-târih ve l-hadâra: Tarih ve Medeniyette Osmanlılar*”, ‘Abdulazîz Muhammed eş-Şinnâvî tarafından kaleme alınan “*ed-Devletu l-Osmâniyye devle islâmiyye mufterâ aleyhâ: Osmanlı Devleti Kendisine İftira Atılmış Bir İslam Devletidir*” adlı eserler, Osmanlı dönemini en azından objektif bir gözle inceleyip önyargısız sonuçlar ortaya koyan çalışmaların bir kısmıdır.

SUMMARY

A REMARKS ON ARABIC LITERATURE DURING OTTOMAN RULE

Kenan DEMİRAYAK*

The year 922/1516 is considered to be the beginning of the Ottoman period in Arabic literature by many historians of Arabic literature. As for the views on the beginning and end of this period, they are as follows:

1- Régis Blachère (d. 1973), Hamilton A. R. Gibb (d. 1971) and André Miquel (1929-) pretend not to see the Ottoman period and they regard the works written during this period as the products of the following period in the history of Arabic literature, called “el-Asru’l-hadîs”.

2- Carlo Alfonso Nallino (d. 1938) and Charles Pellat (d. 1992), who influenced by Nallino’s thoughts, Clément Huart (d. 1926), the Arabian writers Ahmed el-İskenderî (d. 1938), Mustafa ‘Inânî (d. 1940), Ahmed Hasan ez-Zeyyât (d. 1968), Ahmed el-Hâşimî (d. 1943), Nedîm ‘Adiyy (d. 1991), Şevkî Dayf (d. 2005), Bekrî Şeyh Emîn (1930-), İbrâhîm el-Kîlânî (1916-), Hannâ el-Fâhûrî (d. 2011) and Omer ed-Dekkâk (1927-) believe that the Ottoman period is a part of a wide period of time that partly covers past periods as well.

3- Such writers as Ahmed Emîn (d. 1954), Na‘îm el-Hîmsî (d. 1981), Cevdet er-Rikâbî (d. 1999), Hâlid İbrâhîm Yûsuf, Kusayy el-Huseyn and Cihangîr Emîrî examine the Ottoman period as a separate period in their works while admitting that the Ottoman period is a part of a wide period of time that partly covers past periods as well.

4- Such writers as Corcî Zeydân (d. 1914), The German Orientalist Carl Brockelmann (d. 1956), Omer Ferrûh (d. 1987), Omer Mûsâ Bâşâ (1925-), Mârûn ‘Abbûd (d. 1962), Tâhâ Huseyn (d. 1973), Omer Rıdâ Kehhâle (d. 1987), Mecd el-Efendî, ‘Ali Muhammed Hasan, Mahmûd Rızk Selîm, Mahmûd Fâhûrî (1933-), Muhammed Seyyid Kîlânî (d. 1998) and Muhammed et-Tuncî (1933-) separate the Ottoman period from the other periods of the history of Arabic literature and evaluate it as an independent period having characteristics peculiar to itself.

* Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Education (kdemirayak@agri.edu.tr).

The writers who have studied the period define the mentioned period with such expressions as “el-‘Asru’t-turkî= Turkish Age”, “el-‘Ahdu’t-turkî= Turkish Period”, “Asru’l-memâlik et-Turkiyye= Turkish Mamelukes Period”, “el-‘Asru’l-Osmânî= Ottoman Period”, “el-‘Asru’l-memlûkî ve’l-Osmânî= The Period of the Mamelukes and the Ottoman”, “Asru’l-inhitât= The Period of Collapse”, “Usûru’l-inhitât evi’l-inhidâr= The Period of Collapse or Decline”, “Asru’d-duvel ve’l-Îmârât= The Period of States and Emirates”, “Uhûdu’d-duveli’l-mutetâbi’a= The Period of Successive States”, “Asru’d-duveli’l-mutetâbi’a et-Turkiyye= The Period of Successive Turkish States”.

As for the way the literary atmosphere of the Ottoman period is evaluated, according to some Orientalist and Arabian writers:

1- Sultan Selim took scholars, artists and craftsmen from Arabian countries in general and from Egypt in particular to İstanbul after he conquered Syria and Egypt, and thus left these regions deprived of cultured and artistic people.

2- The periods of Arabic literature before the Ottoman period are the periods of compilation, encyclopaedia and literary works while the Ottoman period is a period of comments and postscripts, which shows the weakness of philosophical, scientific and literary life during the Ottoman period.

3- The Ottoman imposed the use of Turkish instead of Arabic in formal writings in the Arabian countries subjected to it; therefore, Arabic as a language of compilation declined.

4- It has been realised that some Arabian-Muslim intellectuals have tended to fight against the attempts to drive a wedge between the Ottoman and the Arabic-Islamic world, to have a heart while examining the Ottoman period, and to write works that would enlighten the Arabic-Muslim community in order to describe the great role of the Ottomans in protecting Arabic-Islamic culture, language, literature and muqaddasat. Such recent works as “Ahtâ yecib en tusahhah fi’t-târîh/Safahât matviyye min târîh ve hadâratî’d-devleti’l-Osmâniyye: Mistakes in Written Histories That Must Be Corrected /Closed Pages from Ottoman History and Civilization” by Cemâl ‘Abdulhâdî Muhammed Mes‘ûd and Vefâ Muhammed Rıf‘at, Muhammed Harb’s “el-Osmâniyyûn fi’t-târîh ve’l-hadâra: Ottomans in History and Civilization”, and ‘Abdulazîz Muhammed eş-Şinnâvî’s “ed-Devletu’l-Osmâniyye devle islâmiyye mufterâ aleyhâ: The Ottoman State is

a Slandered Islamic State” are among the studies that have objectively examined the Ottoman period and reached unbiased results.

KAYNAKÇA

‘Abdulazîz Muhammed eş-Şinnâvî, **ed-Devletu’l-Osmâniyye devle islâmiyye mufterâ ‘aleyhâ**, I-IV, Kahire, Mektebetu Anclo el-Mısriyye, 2004.

....., *Devru’l-Ezher fi’l-hifâz ‘ale’t-tâbi’i’l-‘arabî li Mısır ibbâne’l-hukmi’l-Osmânî*, (**en-Nedvetu’d-devliyye li târîhi’l-Kâhire**, Mart-Nisan 1969 içinde, s. 665-726), Matba’atu Dâri’l-kutub, Kahire, 1971.

Acar, İrfan C., **Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu**, Ankara, 1989.

Ahmed Emîn, **el-Mufasssal fî târîhi’l-edebi’l-‘arabî**, I-II, Kahire, Mektebetu’l-âdâb, 1934.

Ahmed el-Hâşimî, **Cevâhiru’l-edeb fî edebiyâtî ve inşâi luğati’l-‘arab**, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1429/2008.

Ahmed el-İskenderî-Mustafa ‘Inânî, **el-Vasît fi’l-edebi’l-‘arabî ve târîhih**, Kahire, Dâru’l-ma’ârif, 1335/1916.

‘Ali Muhammed Hasan, **et-Târîhu’l-edebî li’l-‘asreyni’l-Osmânî ve’l-hadîs**, Kahire, Mektebetu’l-Câmi’ati’l-Ezheriyye, 1391/1971.

Banarlı, Nihad Sâmi, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, I-II, İstanbul, M.E. Basımevi, 1983.

Bekrî Şeyh Emîn, **Mutâla‘ât fi’ş-şî’ri’l-Memlûkî ve’l-Osmânî**, Beyrut, Dâru’l-‘ilm li’l-melâyîn, 1400/1980.

Blachère, Régis, **Târîhu’l-edebi’l-‘arabî (Histoire de la Littérature Arabe)**, trc. İbrâhîm el-Kîlânî, Dimaşk, Dâru’l-fikr, 1404/1984.

Brockelmann, Carl, **Târîhu’l-edebi’l-‘arabî (Geschichte der Arabischen Literatur)**, trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî-Omer Sâbir ‘Abdulcelîl, I-X, Kahire, 1995.

Buzpınar, “Lübnan (Kültür ve Medeniyet/Osmanlı Dönemi)”, **DİA**, XXVII, 248-254, İstanbul, 2003.

-----, “Suriye (Tarih/Osmanlı Dönemi)”, **DİA**, XXXVII, 550-555, İstanbul, 2009.

Cevdet er-Rikâbî, **el-Edebu’l-‘arabî mine’l-inhidâr ila’l-izdihâr**, Dimaşk, Dâru’l-fikr, 1427/2006.

Cihangîr Emîrî, **Târîhu'l-edebi'l-'arabî fi'l-'asreyni'l-memlûkî ve'l-Osmânî**, Tahran, 1428/2008.

Clément Huart, **Arab ve İslam Edebiyatı Tarihi (Littérature Arabe)**, trc. Cemal Sezgin, Ankara, 1971.

Corcî Zeydân, **Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'arabiyye**, nşr. Şevkî Dayf, Kahire, Dâru'l-hilâl, tsz.

Çakmakçı, Cevdet, "Târîhu ta'lîmi'l-luğati't-Turkiyye li'l-'Arab hattâ evâhiri'l-'asri'l-Osmânî", **Mecelletu Câmi'ati'l-Melik Su'ûd**, Kulliyetu'l-luğât ve't-terceme, C. XVII, Riyad, 1426/2005.

Enîs el-Makdîsî, "Luğatunâ fi 'asri'l-inhitât", **Mecelletu mecma'i'l-luğati'l-'arabiyye**, C. XXVIII, s. 29-42, Kahire, 1391/1971.

Gibb, Hamilton Alexander Rosskeen, **Arabic Literature An Introduction**, Oxford Unuversity Press, London, 1963.

György Hazai, "Osmanlı Döneminde Bir İmparatorluk Dili Olarak Türkçe", (Çevrimiçi) <http://www.osmanli.org.tr/osmanlidaegitim-7-200.html>, 10 Ekim 2014.

el-Ğazzî, Necmuddîn Muhammed b. Muhammed, **el-Kevâkibu's-sâira bi a'yâni'l-mieti'l-'âşira**, I-III, nşr. Halîl el-Mansûr, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1418/1997.

Hâlid İbrâhîm Yûsuf, **el-İnhitât, mefhûm ve vâkı' kırâa evveliyye fi edebi mâ yusemmâ bi 'asri'l-inhitât**, Beyrut, 1992.

Hannâ el-Fâhûrî, **el-Câmi' fi târîhi'l-edebi'l-'arabî (el-Edebu'l-kadîm)**, Beyrut, Dâru'l-cîl, 1986.

-----, **el-Mûcez fi'l-edebi'l-'arabî ve târîhih**, I-IV, Beyrut, Dâru'l-cîl, 1411/1991.

-----, **Târîhu'l-edebi'l-'arabî**, Beyrut, Dâru'l-cîl, tsz.

İbn İyâs, Zeynulâbidîn Muhammed b. Ahmed, **Bedâi'u'z-zuhûr fi vakâi'i'd-duhûr**, I-V, Kahire, Dâru'ihyâi'l-kutubi'l-'arabiyye, 1395/1975.

İbnu'l-'Imâd, Ebu'l-Felâh 'Abdulhayy, **Şezerâtu'z-zeheb fi ahhârî men zeheb**, I-VIII, Beyrut, Dâru'l-fikr, tsz.

İbrâhîm el-Kîlânî, **el-Vecîz fi'l-edebi'l-'arabî**, Mektebetu 'Arafa, Dimaşk, 1942.

‘Îd Fethî ‘Abdullatif, İtticâhâtü’l-‘edebi’l-‘arabî fi’l-karnî’l-hâdî ‘aşer el-hicrî fî Mısır ve’ş-Şâm, Basılmamış **Doktora Tezi**, Ayn Şems Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Ed. Bölümü, Kahire, 1426-1427/2005-2006.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, **Mısır’da Türkler ve Kültürel Mirasları**, İstanbul, IRCICA, 2006.

el-Karamânî, Ahmed b. Yûsuf, **Ahbâru’d-duvel ve âsâru’l-uvel fi’t-târîh**, nşr. Fehmî Sa’d-Ahmed Hatîf, I-III, Beyrut, ‘Âlemu’l-kutub, 1412/1992.

Köprülü, M. Fuad, **Türk Edebiyatı Tarihi**, nşr. Orhan F. Köprülü-Nermin Pekin, İstanbul, Ötüken, 1980.

Kusay el-Huseyn, **el-Edebu’l-‘arabî fi’l-‘asreyni’l-memlûkî ve’l-Osmânî**, Trablus-Lübnan, el-Muessesetu’l-hadîse li’l-kitâb, 1426/2006.

Mahmûd Muhammed Şâkir, **Risâle fi’t-tarîk ilâ sekâfetinâ**, Kahire, el-Het’e-tu’l-Mısriyye el-‘âmme li’l-kitâb, 1997.

Mahmûd Rızk Selîm, **el-Edebu’l-‘arabî ve târîhih fî ‘asri’l-memâlik ve’l-Osmâniyyîn ve’l-asri’l-hadîs**, Mısır, Matâbi’u dâri’l-kitâbi’l-‘arabî, 1377/1957.

Mârûn ‘Abbûd, **Edebu’l-‘arab**, Beyrut, Dâru Mârûn ‘Abbûd-Dâru’s-sekâfe, 1399/1979.

Mecd el-Efendî, **el-Muvaşşahât fi’l-‘asri’l-Osmânî**, Dımaşk, Dâru’l-fıkr, 1420/1999.

Muhammed Kurd ‘Ali, **Hıtu’s-Şâm**, I-VI, Dımaşk, Mektebetu’n-nûrî, 1403/1983.

el-Muhibbî, Muhammed Emîn b. Fadlillâh, **Hulâsatu’l-eser fî a’yâni’l-karnî’l-hâdî ‘aşer**, I-IV, Beyrut, tsz.

Na’îm el-Hımsî, **er-Râid fi’l-‘edebi’l-‘arabî beyne 132 ve 1325**, Dımaşk, Dâru’l-Me’mûn li’t-turâs, 1979.

Nallino, Carlo Alfonso, **Târîhu’l-âdâbi’l-‘arabiyye (Maria Nallino tarafından hazırlanan Raccolta di scritti editi ed inediti)**, Takdim: Tâhâ Huseyn, Kahire, Dâru’l-ma’ârif, 1970.

Nedîm ‘Adiyy, **Târîhu’l-‘edebi’l-‘arabî**, Dımaşk, 1950.

Omer ed-Dekkâk, **Mevâkibu’l-‘edebi’l-‘arabî ‘abre’l-‘usûr**, Dımaşk, Dâru Talas li’d-dirâsât ve’t-terceme ve’n-neşr, 1988.

Omer Ferrûh, **Târîhu'l-edebi'l-'arabî**, I-VI, Beyrut, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 1965-1983.

-----, **Me'âlimu'l-edebi'l-'arabî fi'l-'asri'l-hadîs**, I-II, Beyrut, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 1986.

Omer Mûsâ Bâşâ, **Muhâdarât fi'l-edebi'l-memlûkî ve'l-Osmânî**, Dımaşk, Menşûrâtu Câmi'ati Dımaşk, 1979.

-----, **Târîhu'l-edebi'l-'arabî-el-'Asru'l-Osmânî**, Dımaşk, Dâru'l-fikri'l-mu'âsir (Beyrut)-Dâru'l-fikr (Dımaşk), 1409/1989.

Omer Rıdâ Kehhâle, **el-Edebu'l-'arabî fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm**, Dımaşk, Matba'atu't-te'âvuniyye, 1392/1972.

Pellat, Charles, **Târîhu'l-luğa ve'l-âdâbi'l-'arabiyye, (Langue et Littérature Arabes)**, trc. Refik b. Vennâs-Sâlih Hayzem-et-Tayyib el-'Aşşâş, Beyrut, Dâru'l-ğarbi'l-islâmî, 1997.

Râtib Sukker, "Kadâyâ ma'rifiyye ve menheciyye fî tahdîdi'l-'asri'l-Osmânî ve takvîmi edebih", **et-Turâsu'l-'arabî**, Yıl 21, S. 85, Dımaşk, Şevvâl 1422/Yenâyir 2002, s. 61-74.

Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Mısır (Osmanlı Dönemi)", **DİA**, XXIX, 563-569, İstanbul, 2004.

Şâkir en-Nâblusî, **Asru't-tekâyâ ve'r-re'âyâ**, Beyrut, el-Muessesetu'l-arabiyye li'd-dirâsât ve'n-neşr, 1999.

Şevkî Dayf, **Târîhu'l-edebi'l-'arabî-'Asru'd-duvel ve'l-İmârât**, (Mısır), Kahire, Dâru'l-maârif, 1990.

-----**Târîhu'l-edebi'l-'arabî-'Asru'd-duvel ve'l-İmârât**, (eş-Şâm), Kahire, Dâru'l-maârif, 1990.

-----**Târîhu'l-edebi'l-'arabî-'Asru'd-duvel ve'l-İmârât**, (el-Cezîratu'l-'arabiyye-el-'Irâk-Îrân), Kahire, Dâru'l-ma'ârif, 1980.

Tâhâ Huseyn-Ahmed el-İskenderî-Ahmed Emîn ve diğeri, **el-Mucmel fî târîhi'l-edebi'l-'arabî**, Kahire, 1932.

ez-Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nubelâ**, I-XXV, nşr. Şu'ayb el-Arnaût ve diğeri, Beyrut, Muessesetu'r-risâle, 1417/1996.

ez-Zeyyât, Ahmed Hasan, **Târîhu'l-edebi'l-'arabî**, Beyrut, Dâru'l-ma'rife, 1430/2009.